

บทที่ 4

หลักการและวิธีการทางเศรษฐกิจของพุทธธรรม

พุทธธรรมคือคำสอนหรือแนวคิดในพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเศรษฐกิจโดยตรง หรือสามารถนำมาประยุกษ์ใช้กับเศรษฐกิจมีจำนวนมาก จนมีผู้นำมาศึกษาและเรียกว่า “พุทธเศรษฐศาสตร์” บ้าง “เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ” บ้าง ในบทนี้จะได้อธิบายพุทธธรรมที่สำคัญบางอย่างที่เกี่ยวกับเรื่องเศรษฐกิจมาอภิปรายเพื่อให้เห็นแนวคิดที่เป็นหลักการและวิธีการของพุทธศาสนา แต่ก่อนอื่นเรามาดูภาพรวมหรือลักษณะของเศรษฐกิจตามแนวคิดของพุทธศาสนาก่อนเพื่อเป็นการปูพื้น และทำความเข้าใจในเบื้องต้นก่อน

1. ระบบเศรษฐกิจตามแนวคิดของพุทธศาสนา

คำสอนหรือแนวคิดของพุทธศาสนาที่เรียกว่า “พุทธธรรม” นี้ มีจำนวนไม่น้อยที่เกี่ยวข้องหรือสามารถนำมาดัดแปลงประยุกต์ใช้กับเรื่องเศรษฐกิจ แต่เนื่องจากพุทธศาสนาไม่ได้แสดงแนวคิดเรื่องเศรษฐกิจไว้อย่างเป็นระบบอย่างเศรษฐศาสตร์ตะวันตก และเนื้อหาของพุทธธรรมก็ไม่ได้เสนอระบบอะไรไว้อย่างชัดเจน จึงนิยมถือกันว่าพุทธศาสนาไม่ได้เสนอระบบเศรษฐกิจเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่มี “หลักการ” ทางเศรษฐกิจที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้กับระบบเศรษฐกิจประเภทต่างๆ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องรัฐหรือระบอบการปกครองที่พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงสนับสนุนและไม่ได้ทรงปฏิเสธระบอบการปกครองแบบใดแบบหนึ่งไว้อย่างชัดเจน แต่ทรงประทานหลักการที่สามารถนำไปใช้กับระบอบการปกครองต่างๆ ได้ อย่างไรก็ดี ถ้าหากเราจะนำเอาพุทธธรรมอันว่าด้วยเศรษฐกิจมาเรียบเรียงและวิเคราะห์โดยเทียบเคียงกับเศรษฐศาสตร์ตะวันตก ผู้วิจัยคิดว่า เราพอจะกำหนดรูปแบบของเศรษฐกิจตามแนวพุทธธรรมได้ว่าเป็น “ระบบเศรษฐกิจแบบผสม” (mixed economic system) คล้ายกับระบบทุนนิยมที่ใช้กันจริงโดยทั่วไปในปัจจุบันที่มีลักษณะผสมเช่นกัน เพราะพุทธธรรมให้การยอมรับกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินและเสรีภาพในการใช้ทรัพย์สินของปัจเจกบุคคลเช่นเดียวกับทุนนิยม แต่ก็เห็นความจำเป็นของรัฐในเรื่องเศรษฐกิจคล้ายกับแนวคิดรัฐนิยม ซึ่งเมื่อผนวกกับการเน้นศีลธรรมและคุณค่าของมนุษย์ เราอาจเรียกระบบเศรษฐกิจแบบนี้ว่าเป็น “ธัมมิกเศรษฐินิยม” ก็ได้ หรืออาจเรียกได้อีกหลายชื่อแล้วแต่จะเน้นจุดใด เช่น ถ้าเน้นว่าเป็นระบบที่ใช้ปัญญาเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ ก็อาจเรียกว่า “ปัญญานิยม” อย่างที่อภิชาติ พันธเสน เรียกก็ได้ (อภิชาติ พันธเสน 2544, 436) ถ้าเน้นว่าเป็นระบบที่มุ่งสร้างบุญหรือลดกิเลส ก็อาจเรียกว่า “บุญนิยม” อย่างที่ชาวสันตโตโสภณเรียกก็ได้ (สัมมาสัมพุทธสาวก 2531, 19) และถ้าเน้นว่าเป็นระบบที่ยึดหลักความพอเพียงคล้ายกับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็อาจเรียกว่า “เศรษฐศาสตร์พอเพียง” ก็ได้ ดังนั้น แนวคิดทางเศรษฐกิจของพุทธศาสนาจึงอาจเรียกได้

หลายอย่าง เช่น “พุทธเศรษฐศาสตร์” “ธัมมิกเศรษฐศาสตร์” “เศรษฐศาสตร์บุญนิยม” หรือ “เศรษฐศาสตร์พอเพียง” ก็แล้วแต่จะเลือกจุดที่จะเน้น

การให้การยอมรับกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินของพุทธธรรมเห็นได้จากการที่พุทธธรรมยอมรับการครอบครองทรัพย์สินของปัจเจกบุคคล ดังปรากฏในอัครัญญสูตรที่กล่าวถึงความเป็นมาของสังคมมนุษย์ตั้งแต่เริ่มต้นกับจนถึงการสร้างบ้านเรือน การแบ่งที่นาข้าวสาละกัน และการขโมยข้าวสาละจนต้องมีการตกลง “ทำสัญญาประชาคม” เพื่อตั้งกษัตริย์หรือราชามาดูแลความสงบเรียบร้อย (ที.ปา. 11/111/83-102) และเห็นความสำคัญหรือประโยชน์ของการมีทรัพย์สินส่วนตัวในคำสอนเรื่องสุขของคฤหัสถ์ 4 อย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในอานนยสูตรคือ

- 1) อตติสุข (สุขเกิดจากความมั่งคั่ง)
- 2) โภคสุข (สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์)
- 3) อานนยสุข (สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้)
- 4) อนวัชชสุข (สุขเกิดจากความประพฤติที่ไม่มีโทษ)

(อ. จตุกก. 21/62/105)

พระสูตรนี้แสดงให้เห็นถึงประโยชน์ของทรัพย์ ว่า เมื่อหาทรัพย์มาได้โดยชอบธรรม ก็เกิดความสุขใจว่าได้หาโภคทรัพย์มาได้ด้วยความเพียรโดยชอบธรรม เมื่อใช้สอยโภคทรัพย์และทำบุญด้วยโภคทรัพย์นั้น ก็เกิดความสุขใจว่าได้ใช้สอยโภคทรัพย์และทำบุญด้วยโภคทรัพย์ที่ได้มาโดยชอบธรรม เมื่อมีโภคทรัพย์ก็ย่อมไม่มีหนี้ จึงมีความสุขใจในความไม่มีหนี้ และเมื่อไม่ได้ประพฤติดีชอบใดๆ ในการแสวงหาทรัพย์นั้น ก็ย่อมมีความสุขใจว่า ตนเองไม่ได้ทำความผิดใดๆ ที่มีโทษ การมีทรัพย์โดยสุจริตชอบธรรมจึงมีทำให้เกิดความสุขที่ไม่มีโทษ (อ. จตุกก. 21/62/106)

คำสอนเรื่องสุขของคฤหัสถ์ 4 อย่างนี้ สอดคล้องกับคำสอนเรื่องประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโภคทรัพย์ 5 อย่าง ที่ตรัสไว้ในอาทียสูตรคือ

- 1) ใช้เลี้ยงตัวเอง บิดามารดา บุตรภรรยา และคนในปกครอง
- 2) ใช้บำรุงมิตรสหายและผู้ที่ทำกิจการร่วมกันให้เป็นสุข
- 3) ใช้ป้องกันภัยอันตรายที่เกิดจากไฟ น้ำ พระราชา โจร คนที่ไม่ชอบกัน หรือทายาท
- 4) ใช้ทำพลี (การสงเคราะห์ การบวงสรวง การน้อมให้ หรือส่วย) 5 อย่าง คือ ญาติพลี (สงเคราะห์ญาติ) อติถิพลี (ต้อนรับแขก) ปุพพเปตพลี (ทำบุญอุทิศให้ผู้ล่วงลับ) ราชพลี (บำรุงราชการด้วยการเสียภาษีอากรเป็นต้น) และเทวตพลี (สักการะหรือทำบุญอุทิศสิ่งที่เป็นพรบูชา)
- 5) ใช้อุปถัมภ์บำรุงสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบ

(อ. ปญจก. 22/41/64-65)

พระสูตรนี้ชี้ให้เห็นความจำเป็นและประโยชน์ที่เกิดจากการใช้ทรัพย์ที่ได้มาโดยชอบธรรม ซึ่งมีทั้งประโยชน์ส่วนตัว ประโยชน์ต่อสังคม และประโยชน์ในภพหน้า นอกจากนี้ พระสูตรนี้ยังยอมรับเรื่องบทบาทหน้าที่ของรัฐด้วยเพราะในเรื่องราชพลีเป็นเรื่องของการเสียภาษีแก่หลวงหรือรัฐ นอกจากนี้ คำสอนข้ออติมหาทานและอาบัติปาราชิกข้อที่ 2 ที่ห้ามไม่ให้ลักขโมยหรือฉ้อโกงทรัพย์สินผู้อื่น ก็ถือได้ว่า เป็นการแสดงความยอมรับในเรื่องกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินส่วนบุคคลของพุทธธรรม เพราะการที่เรามีความผิดหรือเป็นบาปเมื่อไปล่วงละเมิดในทรัพย์สินของผู้อื่นสื่อนัยว่าผู้เป็นเจ้าของทรัพย์สินนั้นมีความเป็นใหญ่เหนือทรัพย์สินดังกล่าว หรือก็คือสิ่งที่แนวคิดตะวันตกเรียกว่า “สิทธิ” หรือ “กรรมสิทธิ์” ในทรัพย์สินนั่นเอง

การยอมรับเรื่องเสรีภาพในการใช้ทรัพย์ของปัจเจกบุคคล รวมถึงเรื่องการประกอบอาชีพหรือธุรกิจของพุทธธรรมจะเห็นได้จากพุทธพจน์ที่ทรงสอนให้รู้จักใช้ทรัพย์ โดยให้แบ่งทรัพย์ออกเป็น 4 ส่วน 1 ส่วนไว้ใช้สอยหรือใช้จ่ายเลี้ยงตัวเอง 2 ส่วนไว้ใช้ลงทุนประกอบการงาน และอีก 1 ส่วนเก็บไว้ใช้ในยามมีอันตรายหรือคราวจำเป็น (ที.ปา. 11/265/212) พระสูตรนี้แสดงถึงการยอมรับเสรีภาพในการจัดการเรื่องทรัพย์สินของปัจเจกบุคคลคล้ายกับทุนนิยม ยิ่งไปกว่านั้น ยังมีพระสูตรที่สอนการประกอบธุรกิจหรือการค้าขายที่ทำให้ประสบความสำเร็จหรือเจริญด้วยโภคทรัพย์ไว้ด้วยคือทุติยปาปนิกสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงคุณสมบัติของพ่อค้าที่จะเจริญด้วยโภคทรัพย์ว่ามีอยู่ 3 อย่างคือ

- 1) มีตาดี หมายถึงรู้จักสินค้าว่า สินค้าใดจะขายได้กำไร
- 2) มีธุรกิจดี หมายถึงฉลาดในการซื้อและการขายสินค้า
- 3) เพียบพร้อมด้วยที่พักพิงอาศัย หมายถึงมีแหล่งทุนดี คือได้รับความไว้วางใจจากแหล่งทุน

ในการให้กู้ยืมเงินไปลงทุน

(อง. ดิก. 20/20/163-164)

พระสูตรนี้ก็แสดงถึงการยอมรับการมีเสรีภาพในการใช้ทรัพย์สินของปัจเจกบุคคล รวมทั้งการยอมรับการประกอบอาชีพค้าขายหรือการทำธุรกิจ

ส่วนการให้ความสำคัญแก่รัฐในเรื่องเศรษฐกิจของพุทธธรรมจะเห็นได้จากเรื่องราชพลี ที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งในทุติยปาราชิกก็มีการปรับอาบัติปาราชิกแก่ภิกษุที่หลีกเลี่ยงการจ่ายภาษีด้วย และในอัครคณฺยสูตรที่กล่าวมาแล้วก็แสดงถึงการยอมรับการมีรัฐ เพราะยอมรับการมีพระราชเป็นผู้อุปการะเพื่อให้เกิดความสงบสุขในสังคมและดูแลเรื่องเศรษฐกิจโดยเฉพาะการจัดการดูแลเรื่องนาข้าว ซึ่งเป็นแหล่งอาหารสำคัญในสมัยนั้น นอกจากนี้ ในกฎทนต์สูตรพระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงถึงการที่พระราชทรงช่วยเหลือประชาชนในเรื่องเศรษฐกิจคือ พระราชทานพันธุ์พืชและอาหารแก่ผู้ทำเกษตรกรรม และเลี้ยงปศุสัตว์ที่ยัง พระราชทานทุนแก่พ่อค้าผู้ขยันในการประกอบพาณิชยกรรม

และพระราชทานเงินเดือนและอาหารแก่ข้าราชการที่ยัน ซึ่งส่งผลให้พระองค์มีพระราชทรัพย์มากยิ่งขึ้นและบ้านเมืองก็สงบสุขปราศจากโจรผู้ร้าย (ที.สี. 9/338/131-132)

หลักฐานเหล่านี้แสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงยอมรับและให้การสนับสนุนการดำเนินการทางเศรษฐกิจที่ชอบธรรมในรูปแบบที่ปัจเจกบุคคลมีสิทธิและเสรีภาพในทรัพย์สิน และการดำเนินการทางเศรษฐกิจและมีความร่วมมือระหว่างปัจเจกบุคคลกับรัฐ โดยปัจเจกมีหน้าที่ต้องเสียภาษีแก่รัฐ และรัฐก็มีหน้าที่คอยดูแลช่วยเหลือการดำเนินการทางเศรษฐกิจของปัจเจกบุคคล

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า นอกจากการยอมรับเรื่องสิทธิและเสรีภาพของปัจเจกบุคคลและบทบาทหน้าที่ของรัฐแล้ว พุทธธรรมยังเน้นเรื่องศีลธรรมและคุณธรรมด้วย เพราะกิจกรรมต่างๆ ทางด้านเศรษฐกิจของปัจเจกบุคคลที่ดีหรือของรัฐก็ดี ล้วนต้องเป็นกิจกรรมอันชอบธรรมทั้งสิ้น ซึ่งเมื่อนำพุทธธรรมในเรื่องอื่นๆ มาประกอบเพิ่มเติม ก็จะทำให้เรื่องนี้ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น คำสอนเรื่องศีล 5 และคำสอนเรื่องมรรคมีองค์ 8 โดยเฉพาะสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เป็นคำสอนที่เน้นให้คนประกอบอาชีพที่ไม่เบียดเบียนทำร้ายผู้อื่น ไม่ใช้วิธีหลอกลวงฉ้อโกง

อนึ่ง แนวคิดเรื่องความสันโดษคือความรู้จักยินดี รู้จักพอ แนวคิดเรื่องมัตตัญญูตาคือความรู้จักประมาณหรือความพอดี และแนวคิดเรื่องสมชีวิตาคือการดำเนินชีวิตที่เหมาะสมหรือรู้จักใช้จ่ายเลี้ยงชีวิตแต่พอดี ก็แสดงถึงการดำเนินการทางเศรษฐกิจแบบสายกลางหรือแบบพอดี ไม่ปฏิเสธวัตถุแต่ก็ไม่ให้ความสำคัญแก่วัตถุมากเกินไปจนความจำเป็น เพราะพุทธธรรมให้ความสำคัญแก่เรื่องคุณธรรมและจิตวิญญาณหรืออสิสภาพและสันติสุขทางใจมากกว่า เน้นความมั่นคง ซึ่งก็คือลักษณะของเศรษฐกิจแบบยั่งยืนนั่นเอง

นอกจากนั้น คำสอนเรื่องสังคหวัตถุที่สอนให้ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน คำสอนเรื่องความสามัคคีที่สอนให้ร่วมมือกัน และแนวคิดการพึ่งพาอาศัยกันที่ปรากฏในคำสอนต่างๆ มีทศ 6 เป็นต้น ก็แสดงถึงวิธีการทางเศรษฐกิจแนวพุทธว่า ควรเป็นแบบถ้อยที่ถ้อยอาศัย ให้ร่วมมือกันและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไม่ทำร้ายหรือทำลายกันรวมถึงธรรมชาติแวดล้อมหรือทรัพยากรต่างๆ

ดังนั้น ระบบเศรษฐกิจตามแนวพุทธธรรมหรือพุทธเศรษฐศาสตร์ดังกล่าวนี้จึงอาจจำแนกลักษณะสำคัญได้ดังนี้

1) **การมีทรัพย์สินส่วนตัว** ในระบบเศรษฐกิจแนวพุทธ ปัจเจกบุคคลหรือกลุ่มคนใดๆ สามารถมีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินเป็นการส่วนตัวได้ เพียงแต่ต้องเป็นการได้มาครอบครองอย่างชอบธรรม ไม่ผิดศีลธรรมเท่านั้น ซึ่งเรื่องกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินส่วนตัวนี้จะเห็นได้ชัดจากคำสอนเรื่องเบญจศีลข้อทินนาทานซึ่งถือว่า การถือเอาทรัพย์สินของผู้อื่นมาโดยที่เจ้าของไม่ยินยอมเป็นการผิดศีลและเป็นกรรมชั่วหรือบาปอย่างหนึ่ง

- 2) **การมีเสรีภาพในการประกอบธุรกิจ** เมื่อมีสิทธิในทรัพย์สินส่วนตัวแล้ว ก็สามารถให้ทรัพย์สินที่มีนั้นในการประกอบอาชีพที่สุจริต เพื่อเลี้ยงชีพและบำเพ็ญประโยชน์ตามหลักพุทธธรรมต่อไป ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างของอุบาสกและอุบาสิกาชาวพุทธในสมัยพุทธกาลหลายคนที่เป็นพ่อค้า หรือเศรษฐีที่ประกอบอาชีพสุจริตเลี้ยงชีพและนำทรัพย์มาทำนุบำรุงพุทธศาสนา เช่น อนาถปิณฑิกเศรษฐี
- 3) **มีการร่วมมือกันในการประกอบอาชีพ โดยมีคุณภาพชีวิตที่ดีทั้งของตนเองและผู้อื่นเป็นเป้าหมาย** การประกอบอาชีพตามแนวพุทธธรรมเน้นการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน จึงมีลักษณะเป็นการร่วมมือกันมากกว่า คล้ายระบบเศรษฐกิจชุมชนหรือระบบสหกรณ์ (cooperation) มากกว่าการแข่งขันแบบทุนนิยม แม้อาจจะมองว่ามีการแข่งขันในการซื้อขาย ก็เป็นการแข่งขันที่ไม่ได้มุ่งเอาชนะ หรือเอาวัดเอาเปรียบเพื่อมุ่งผลกำไรสูงสุดของตนเอง แต่เป็นการแข่งขันผลิตสินค้าและบริการที่มีคุณภาพให้ผู้บริโภคได้ใช้สอย มากกว่าการแข่งขันเพื่อแย่งลูกค้าและทำลายคู่แข่ง เพราะเป้าหมายของพุทธศาสนาคือ การพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนเองทั้งในด้านร่างกายและจิตใจ หรือคุณธรรม ไม่ใช่การแสวงหากำไรสูงสุดอย่างทุนนิยม กล่าวอีกอย่างก็คือ การทำงานไม่ใช่ทำเพื่อเงิน แต่เพื่อพัฒนาตนเอง
- 4) **การใช้วิธีการที่ถูกต้องตามหลักศีลธรรมและค่านึงทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง** ตามหลักฐานในคัมภีร์ เราพบว่า มีพ่อค้าและเศรษฐีจำนวนมากที่ทำมาค้าขายหรือแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการกัน ซึ่งแสดงว่าพุทธธรรมยอมรับ **ระบบตลาดหรือการแลกเปลี่ยน** เพียงแต่วิธีการเหล่านี้ต้องถูกต้องตามทำนองคลองธรรม ดังนั้น วิธีการที่ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการอาจเป็นรูปแบบใดก็ได้ พุทธธรรมสามารถยอมรับได้ทั้งนั้น หากเป็นไปโดยชอบ ประกอบด้วยธรรม ไม่มีการคดโกงหรือการเอาวัดเอาเปรียบ และการดำเนินการต่างๆ ต้องคำนึงถึงทุกสิ่งที่เกี่ยวข้องซึ่งก็คือแนวคิดองค์รวมนิยม (holism) ของพุทธธรรม มีลักษณะมองการณ์ไกลหรือคิดแบบระยะยาว (long-term thinking) ไม่ให้เกิดผลเสียแก่ผู้อื่นและสิ่งแวดล้อม การผลิตที่ทำให้เกิดความเสียหายแก่ธรรมชาติ ทรัพยากร หรือระบบนิเวศ ซึ่งส่งผลกระทบต่อสังคมโดยรวม จึงเป็นการผลิตที่ไม่ถูกต้องตามหลักพุทธธรรม ลักษณะเช่นนี้ทำให้ระบบเศรษฐกิจตามแนวพุทธธรรมเป็น “เศรษฐกิจแบบยั่งยืน” (sustainable economy) อย่างที่กำลังได้รับความสนใจกันอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาที่ยั่งยืน (sustainable development) อันเป็นการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมที่เน้นคุณภาพชีวิตของประชาชนส่วนใหญ่ในระยะยาว หลีกเลี่ยงการทำลายทรัพยากรหรือสภาพแวดล้อม เช่น การทำเกษตรโดยวิธีธรรมชาติ ไม่ใช่สารเคมี (วิทยากร เชียงกูล 2542, 22)

5) **การดำเนินการทางเศรษฐกิจแบบสายกลางที่ยึดหลักความพอเพียง** ระบบเศรษฐกิจตามแนวพุทธธรรมมีลักษณะการดำเนินการที่ใช้วิธีการแบบสายกลางคือ ไม่ทำอะไรที่ สุดโต่งเกินไป เน้นความเรียบง่าย ความพอเพียง และความพอดี เช่น ไม่ลงทุนมากเกินไป กำลังความสามารถ เอาแค่พอจะดำเนินการไปได้ และไม่บริโภคเกินกำลังทรัพย์เกินความพอดีของ ร่างกายและเกินคุณค่าที่แท้จริง ตามแนวคิดมัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลางของพุทธศาสนา หลักการสำคัญของวิธีการนี้จึงเป็นเรื่องความพอเพียงและความพอดี กล่าวคือรู้จักพอ อันได้แก่คำ สอนเรื่องสันโดษ และรู้จักประมาณ อันได้แก่คำสอนเรื่องมัตตัญญูตา ซึ่งตรงกับแนวคิดปรัชญา เศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทำให้เราอาจเรียกพุทธเศรษฐศาสตร์ว่าเป็น “เศรษฐศาสตร์พอเพียง” (sufficiency economics) ก็ได้

6) **รัฐมีหน้าที่ในการช่วยเหลือดูแลให้การดำเนินการทางเศรษฐกิจเป็นไปด้วยความ เรียบร้อย** รัฐหรือรัฐบาลสามารถเข้ามาเกี่ยวข้องในการดำเนินการทางเศรษฐกิจของปัจเจกบุคคลได้ ตราบเท่าที่ไม่มีการทุจริตหรือบังคับประชาชนให้ทำตามโดยไม่มีเหตุผลอันสมควร รัฐที่ซื่อสัตย์ นอกจากดูแลความเรียบร้อยแล้ว ยังต้องคอยช่วยเหลือเมื่อเกิดปัญหาความไม่เป็นธรรมหรือเกิด วิกฤตทางเศรษฐกิจในหมู่ประชาชนอีกด้วย

ดังนั้น ระบบเศรษฐกิจแนวพุทธจึงอาจมีได้ทั้งในระบบการปกครองแบบประชาธิปไตยและ ระบบเผด็จการอย่างสมบูรณ์ตามทฤษฎีราชาธิปไตย หากระบบเหล่านั้นยังให้เสรีภาพในระดับหนึ่งแก่การ ดำเนินการทางเศรษฐกิจแก่ประชาชน ในลักษณะนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า แม้ในระบบเศรษฐกิจอย่างอื่น นอกเหนือจากทุนนิยม เช่น ระบบเศรษฐกิจแบบสังคมนิยม ระบบเศรษฐกิจแนวพุทธก็ยังสามารถ นำมาใช้ร่วมด้วยได้ หากรัฐบาลหรือผู้ปกครองยังให้เสรีภาพในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจในระดับ ที่มากพอสมควรในลักษณะเป็นระบบเศรษฐกิจผสมอย่างทุนนิยมที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน

ลักษณะของเศรษฐกิจตามแนวพุทธธรรมเหล่านี้จะเข้าใจได้ชัดยิ่งขึ้น เมื่อเราศึกษาแนวคิดที่ เป็นหลักการและวิธีการของพุทธธรรมโดยละเอียดต่อไป

2. หลักการทางเศรษฐกิจของพุทธธรรม

พุทธธรรมที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจอาจนำมาจัดเป็นแนวคิดที่เป็นหลักการ และแนวคิดที่เป็น วิธีการแบบเดียวกับที่ทำมาแล้วในเรื่องทุนนิยม ซึ่งแน่นอนว่าเราไม่อาจแยกแนวคิดเหล่านี้ออกจาก กันอย่างเด็ดขาด แต่แยกเพื่อสะดวกต่อการอธิบายและทำความเข้าใจเท่านั้น โดยในหัวข้อนี้จะขอ จำแนกหลักการของพุทธธรรมออกเป็นหลักการทั่วไปและหลักการทางศีลธรรม เพราะพุทธธรรมมีทั้ง แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับเรื่องกิจกรรมหรือความเป็นไปทางเศรษฐกิจโดยไม่เกี่ยวกับเรื่องศีลธรรม โดยตรงและแนวคิดที่เป็นเรื่องศีลธรรมที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจ ดังมีประเด็นสำคัญดังนี้

2.1 หลักการทั่วไป

หลักการหรือแนวคิดพื้นฐานทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเศรษฐกิจ ซึ่งเมื่อเดินตามแนวทางการอภิปรายที่ทำมาแล้วในบทที่ 2 มีประเด็นสำคัญที่ควรนำมาอภิปรายดังต่อไปนี้

2.1.1 องค์รวมนิยม (Holism)

โดยทั่วไป แนวคิดที่ถือกันว่ายู่ตรงข้ามกับปัจเจกนิยมที่ทุนนิยมยึดถืออยู่คือสมุนิยม (collectivism) ซึ่งเป็นคำที่มักใช้หมายถึงแนวคิดแบบส่วนรวมเป็นใหญ่ ส่วนรวมมิใช่ผลรวมของส่วนย่อย และส่วนรวมสำคัญกว่าส่วนย่อย (ปรีชา ช้างขวัญยืน 2545, 41) คนแต่ละคนไม่ใช่จุดหมายในตัวเอง แต่เป็นเพียงเครื่องมือหรือหนทางไปสู่จุดหมายของผู้อื่นหรือกลุ่ม กลุ่มหรือคนส่วนมากมีความสำคัญกว่าปัจเจกบุคคลหรือคนส่วนน้อย ปัจเจกบุคคลจึงควรละตัวเองเพื่อความสุขของกลุ่มหรือส่วนรวม ซึ่งนักคิดบางท่านก็เห็นว่า พุทธศาสนามีทัศนะแบบสมุนิยมที่ถือส่วนรวมเป็นใหญ่ เช่นเดียวกับสังคมนิยม แต่มีข้อแตกต่างกันอยู่บ้าง (ปรีชา ช้างขวัญยืน 2545, 41) แต่ผู้วิจัยเห็นว่า แม้ในบางแง่มุม เราอาจมองได้ว่า พุทธธรรมถือส่วนรวมเป็นใหญ่ เพราะการจะทำอะไรต้องคำนึงถึงผู้อื่นหรือส่วนรวมอยู่เสมอ แต่หากมองในภาพรวมหรือมองในแง่อภิปรายตามหลักปัจเจกสมุปบาท สิ่งต่างๆ ล้วนอิงอาศัยกันหรือมีความสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ขาด ปัจเจกบุคคลไม่ใช่เป็นเพียงหนทางนำไปสู่จุดหมายของส่วนรวม และส่วนรวมหรือสังคมก็ไม่ใช่ภาพมายาที่เป็นเพียงกลุ่มของปัจเจกบุคคล ดังจะเห็นได้จากการให้ความสำคัญแก่เรื่องปัจเจกบุคคลและรัฐที่ได้กล่าวมาแล้วซึ่งแสดงให้เห็นความสำคัญของทุกส่วนที่เกี่ยวข้องกัน จึงไม่อาจชี้ชัดได้ว่า ส่วนย่อยหรือส่วนรวมสำคัญกว่ากัน แม้แต่สิ่งแวดล้อมในธรรมชาติก็มีความสัมพันธ์กับมนุษย์และพุทธธรรมก็ให้ความสำคัญแก่สิ่งแวดล้อมไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ามนุษย์ ดังจะเห็นได้จากวินัยบัญญัติในพระวินัยปิฎกที่มีข้อห้ามที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติอย่างตื้นไม้และแม่น้ำไว้ด้วย จึงไม่อาจยืนยันอย่างเด็ดขาดว่าพุทธธรรมมีแนวคิดที่ถือส่วนรวมเป็นใหญ่ ผู้วิจัยจึงขอเลี่ยงไปใช้คำว่า “องค์รวมนิยม” ซึ่งแม้จะมีผู้ใช้ในความหมายเดียวกับสมุนิยมเช่นกัน แต่ก็มีการใช้ในความหมายอื่นที่หลากหลายกว่าด้วย (วีระ สมบูรณ์ 2550, 6-7) นอกจากนั้น จากรูปศัพท์ยังสื่อความหมายที่ต่างจากสมุนิยมเล็กน้อย เพราะคำว่า “สมุห” หมายถึงหมู่หรือกลุ่ม แต่ “องค์รวม” หมายถึงทั้งหมดซึ่งอาจตีความได้ว่าหมายเอาทุกส่วนที่เป็นองค์ประกอบคล้ายกับความหมายของ “องค์รวม” ในแง่ที่เป็น “แบบแผนเชื่อมโยงองค์ประกอบต่างๆ อย่างมีความหมายในบริบทหนึ่งๆ ” (วีระ สมบูรณ์ 2550, 6) ซึ่งจะตรงกับแนวคิดของพุทธธรรมมากกว่า เพราะพุทธธรรมให้ความสำคัญแก่ปัจเจกบุคคลและกลุ่มหรือสังคมนวมถึงสิ่งแวดล้อมเหมือนกัน

องค์รวมมีความหมายได้หลายอย่าง เช่น ในเชิงอภิปรายหมายถึงการที่สิ่งทั้งปวงมีความสัมพันธ์ต่อกันจนแยกขาดจากกันไม่ได้ และในเชิงญาณวิทยาหมายถึงความรู้ที่มองสิ่งต่างๆ

โยงโยเป็นหนึ่งเดียวกัน ซึ่งยังมีปัญหาเป็นที่ถกเถียงกันว่า พุทธศาสนามีมุมมองเป็นแบบองค์รวม หรือแบบลดทอนกันแน่ (พิพัฒน์ พสุธารชาติ 2546, 7-37) ในที่นี้ ผู้วิจัยขอถือเอาว่า องค์รวมเป็น ลักษณะพื้นฐานของความจริงและวิถีคิดของพุทธศาสนา เพราะแม้จะมีการมองหรือคิดแบบลดทอน ที่แยกสิ่งต่างๆ เป็นขั้น 5 เป็นต้น แต่ลักษณะสำคัญยังคงอยู่ที่ความสัมพันธ์ที่โยงโยอย่างแยกกันไม่ขาดของสรรพสิ่ง เพราะแม้แต่ขั้น 5 และธาตุ 4 ที่เป็นองค์ประกอบสำคัญในการลดทอนก็มี ความสัมพันธ์ต่อกันอย่างแยกไม่ขาด การลดทอนสิ่งต่างๆ ลงเหลือเพียงขั้น 5 หรือธาตุ 4 ก็เพียง เพื่อให้เห็นความไม่มีตัวตน (อัตตา) ที่อยู่อย่างอิสระไม่ขึ้นต่อใคร ตัวของขั้น 5 หรือธาตุ 4 เองเป็น สิ่งที่ยังอาศัยสิ่งอื่นอยู่ (ปฏิจจสมุปปันนะ) ไม่ได้อยู่อย่างโดดเดี่ยวไม่เกี่ยวกับสิ่งอื่นใด เพราะฉะนั้น เมื่อวิเคราะห์อย่างถึงที่สุด ลักษณะองค์รวมจึงเป็นลักษณะพื้นฐานของความจริงตามแนวคิดพุทธ ธรรม คล้ายกับที่วีระ สมบูรณ์ อธิบายไว้ว่า “เมื่อพิจารณาแนวคิดหลายประการที่มักถือกันว่าเป็น แนวทางลดทอนแยกส่วน (reductionism) อย่างจริงจังแล้ว จะพบว่า แท้ที่จริงก็มีองค์รวมและ ความหมายเป็นพื้นฐานอยู่” (วีระ สมบูรณ์ 2550, 6-7)

พุทธธรรมเห็นว่า สิ่งต่างๆ มีความสัมพันธ์กันต้องอิงอาศัยกัน มนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับ สิ่งแวดล้อมหรือธรรมชาติ ล้วนมีความสัมพันธ์และต้องอาศัยกันในการอยู่รอด กิจกรรมทาง เศรษฐกิจในฐานะเป็นกิจกรรมอย่างหนึ่งของมนุษย์ก็เช่นกัน ไม่ได้แยกต่างหากจากกิจกรรมอื่นๆ กิจกรรมทางเศรษฐกิจจึงมีความสัมพันธ์กับกิจกรรมอื่นๆ และมีผลกระทบต่อกิจกรรมอื่นๆ ซึ่งเมื่อ พูดยังกว้างๆ กิจกรรมของมนุษย์ก็มีกิจกรรมด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ซึ่งกิจกรรม เหล่านี้มีความสัมพันธ์และผลกระทบต่อกัน กิจกรรมเหล่านี้จึงมีผลกระทบต่อชีวิตมนุษย์ตลอดถึง โลกโดยส่วนรวมด้วย ความรู้และความชำนาญในด้านต่างๆ จึงมีความสัมพันธ์กันด้วย พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า

เศรษฐศาสตร์แนวพุทธไม่แยกโดดเดี่ยวจากความรู้และความเจตนาอื่น ๆ ของมนุษย์ กิจกรรมทางเศรษฐกิจไม่แยกโดดเดี่ยวจากกิจกรรมด้านอื่นๆ ในการแก้ปัญหาของมนุษย์ เพราะฉะนั้น เศรษฐศาสตร์ไม่เป็นศาสตร์ที่เสร็จสิ้นในตัวโดยลำพัง แต่อิงอาศัยกันกับ วิทยาการด้านอื่นๆ ในระบบความสัมพันธ์ของชีวิตและสังคม

(พระธรรมปิฎก 2543ก

, 30)

ตามทัศนะของพระธรรมปิฎก กิจกรรมอย่างหนึ่งสามารถมองได้หลายแง่ เช่น การโฆษณา สามารถมองได้ว่าเป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเศรษฐกิจ สังคม จริยธรรม และการศึกษา กล่าวคือในด้านเศรษฐกิจ การโฆษณาเป็นการชักจูงใจให้คนซื้อของซึ่งจะทำให้ขายของได้ดีขึ้น แต่ ในเวลาเดียวกัน ก็เป็นการเพิ่มต้นทุนทำให้ของนั้นแพงขึ้น ในด้านสังคม การโฆษณาเป็นเรื่อง เกี่ยวกับค่านิยมของสังคม โดยที่เป็นการเอาค่านิยมของสังคมนั้นเองมาเป็นเครื่องช่วยในการที่จะจัด

วิธีการโฆษณาให้ดึงดูดใจคนโดยสัมพันธ์กับจิตวิทยา ในด้านจริยธรรม การโฆษณาอาจเป็นเรื่องที่ผิดศีลธรรม เช่น เป็นการชักจูงให้คนมัวเมาในวัตถุมากขึ้น และในด้านการศึกษา ต้องมีการสอนให้คนรู้เท่าทันการโฆษณา ให้พิจารณาการโฆษณาอย่างมีวิจารณญาณว่า ควรเชื่อแค่ไหน ซึ่งเมื่อศึกษาดีแล้ว ก็มีผลย้อนกลับมาทางเศรษฐกิจอีก เพราะทำให้คนมีการตัดสินใจดีขึ้นในการที่จะซื้อสินค้าและบริการ (พระธรรมปิฎก 2543ก, 31-33)

ดังนั้น เศรษฐกิจตามแนวคิดของพุทธธรรมจึงสัมพันธ์กับการดำรงอยู่ของมนุษย์ซึ่งประกอบด้วยองค์ประกอบสำคัญ 3 อย่างที่สัมพันธ์กันคือ มนุษย์ ธรรมชาติหรือสิ่งแวดล้อม และสังคม พระธรรมปิฎกเห็นว่า เศรษฐศาสตร์แนวพุทธนั้นต้องสอดคล้องกับกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยอย่างครบวงจร การที่จะสอดคล้องกับกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยอย่างครบวงจรก็ต้องอาศัยความสัมพันธ์ด้วยดีกับองค์ประกอบทุกอย่างในระบบการดำรงอยู่ของมนุษย์ องค์ประกอบทั้งสามอย่างนี้ต้องประสานกันและเกื้อกูลต่อกันในการดำรงอยู่ร่วมกันและเดินไปด้วยกัน (พระธรรมปิฎก 2543ก, 139-140)

กิจกรรมหรือพฤติกรรมทางเศรษฐกิจจึงต้องเป็นไปอย่างสอดคล้องเกื้อกูล ไม่ทำร้ายหรือไม่เบียดเบียนตัวมนุษย์เอง รวมทั้งไม่เบียดเบียนหรือทำลายธรรมชาติและสังคมหรือผู้อื่น การมองข้ามความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบเหล่านี้ทำให้เกิดการแปลกแยกจากธรรมชาติอันนำมาซึ่งการทำลายธรรมชาติและทำให้เกิดภัยต่อมนุษย์ผู้กระทำเองและสังคม

แนวคิดแบบองค์รวมของพุทธธรรมจึงให้ความสำคัญแก่ทุกภาคส่วน ไม่ว่าจะเป็นปัจเจกบุคคลหรือมนุษย์แต่ละคน สังคมที่เป็นส่วนรวม และธรรมชาติหรือสิ่งแวดล้อม โดยสอนให้เกื้อกูลช่วยเหลือกันไม่เบียดเบียนกัน เพราะทุกภาคส่วนมีความสัมพันธ์ต่อกัน การแปลกแยกหรือการไม่เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างตนเองกับสิ่งอื่นๆ ทำให้เกิดปัญหาต่างๆ ตามมามากมาย พระธรรมปิฎกกล่าวถึงปัญหาของการแปลกแยกชีวิตตนเองจากธรรมชาติของคนในสมัยปัจจุบันว่าทำให้สูญเสียความสุขไป โดยระบุว่า มนุษย์ในยุคปัจจุบันมีแนวโน้มที่จะเกิดความแปลกแยกจากธรรมชาติ 3 ด้าน คือ

ด้านที่ 1 ความแปลกแยกจากธรรมชาติแวดล้อม คือการใช้ชีวิตที่ห่างไกลจากธรรมชาติ อยู่แต่กับสิ่งที่มนุษย์ประดิษฐ์สร้างขึ้นมีอาคารบ้านเรือน ถนนหนทาง สิ่งของเครื่องใช้ และเทคโนโลยีต่างๆ เป็นส่วนมาก จนกระทั่งมองไม่เห็นโลกธรรมชาติและเข้าไปไม่ถึงโลกของธรรมชาติหรือไม่ได้สัมผัสกับธรรมชาติเลย ทั้งๆที่ชีวิตมนุษย์ขึ้นอยู่กับธรรมชาติ ต้องอาศัยธรรมชาติมีอากาศและน้ำเป็นต้นจึงจะอยู่ได้ และสิ่งต่างๆ ในธรรมชาติมีดอกไม้และแสงแดดเป็นต้นก็ให้ความสุขแก่มนุษย์ได้ด้วย นอกจากนั้น แม้มนุษย์จะอยู่ท่ามกลางธรรมชาติ แต่ถ้าใครมีจิตใจว่าอุ่นร่ำร้อน ชีวิตจิตใจก็สัมผัส

ไม่ถึงธรรมชาติ ไม่ซึมซาบความละเอียดละไมอ่อนโยนของธรรมชาติ เขาก็ไม่ได้ความสุขจากธรรมชาติเช่นกัน

ด้านที่ 2 ความแปลกแยกจากเพื่อนมนุษย์ คือความห่างเหินหรือขาดความสัมพันธ์ที่ดีกับมนุษย์ด้วยกันซึ่งหมายรวมถึงคนในครอบครัว เพื่อนร่วมงาน และคนอื่นๆ ในสังคม หมายความว่า การแข่งขันกันทำให้คนเราห่างเหินกันหรือรู้สึกคู่แข่งกันเป็นปรปักษ์ ยิ่งไปกว่านั้น แม้แต่เวลาอยู่ในบ้าน ใจก็มักยุ่งอยู่กับงานที่ต้องแข่งขันกัน จนทำให้เสียความสัมพันธ์ที่ดีในครอบครัว ความสุขที่จะเกิดจากความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างเพื่อนมนุษย์จึงสูญเสียไป

ด้านที่ 3 ความแปลกแยกจากกิจกรรมแห่งชีวิตของตนเอง คือการสนใจสิ่งอื่นที่ไม่ใช่ผลโดยตรงของกิจกรรมที่ตนเองกระทำ เช่น การปลูกต้นไม้ แต่ไม่ได้หวังจะเห็นต้นไม้โตหรือต้นไม้งาม กลับไปหวังเงินที่จะได้จากการขายต้นไม้ เมื่อทำกิจกรรมด้วยความคิดเช่นนี้ ทำให้ไม่ได้ความสุขจากการทำกิจกรรมต่างๆ ของตนเอง แม้แต่การเดิน การยืน การนอน ของตนเอง ก็กลายเป็นความทุกข์ เพราะจิตใจมักแต่หวังผลตอบแทนเพียงอย่างเดียว (พระธรรมปิฎก 2543ก, 63-76)

จากแนวคิดของพระธรรมปิฎกแสดงให้เห็นว่า เมื่อเราเข้าใจความสำคัญของความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งต่างๆ รอบตัวเรากับมนุษย์แล้ว เราก็จะได้ปฏิบัติตนได้ถูกต้องหรือมีท่าทีที่เหมาะสมต่อบุคคลและสิ่งต่างๆ รอบตัวเรา ซึ่งรวมถึงแม้แต่กิจกรรมส่วนตัวมีการยืนและการเดินเป็นต้น การดำเนินการต่างๆ เกี่ยวกับเศรษฐกิจหรือทรัพย์สินจึงต้องมีลักษณะเป็นองค์รวม ซึ่งใส่ใจในทุกองค์ประกอบที่เกี่ยวข้อง ในบทความเรื่อง A Buddhist Approach to Social and Economic Development: An experience from Sri Lanka เอ.ที. อริยัตนะ (A.T. Ariyaratne) ก็เห็นว่าวิธีการแบบองค์รวม (holistic approach) เป็นสิ่งจำเป็น โดยตอนหนึ่งในด้านเกี่ยวกับบทบาทของรัฐ อริยัตนะเห็นว่า ทรัพย์สินไม่ควรสูญเสียไปกับงานไร้เรง และทรัพย์สินของชนบทไม่ควรถูกถ่ายเทไปยังในเมืองเพื่อใช้ในงานไร้เรง ระบบการเงินควรเป็นแบบกระจาย (decentralized monetary system) ตามที่ปรากฏในกฎทันทสูตร ทรัพยากรธรรมชาติและทรัพย์สินของชาติควรได้รับการเก็บรักษา (Ariyaratne 1999, 25)

ทัศนะของอริยัตนะนี้แสดงถึงการที่พุทธธรรมให้ความสำคัญแก่ชุมชนโดยไม่ได้มองข้ามความสำคัญของรัฐ อริยัตนะนำเรื่องขบวนการสรวโทยะ ศระมะทนะ (Sarvodaya Shramadana Movement) หรือเรียกย่อๆ ว่า สรวโทยะ หรือ สรวโทย ในศรีลังกาอธิบายให้ถึงแนวทางการพัฒนาด้านเศรษฐกิจและสังคมบนพื้นฐานของพุทธธรรมที่ให้ทุกคนได้มีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชน โดยการตั้งสมาคมประจำหมู่บ้าน (Village Sarvodaya Shramadana Society) ที่ประกอบด้วยกลุ่มของประชาชนหรือชาวบ้านหลายกลุ่มครอบคลุมตั้งแต่เด็กเล็กจนถึงคนชรามาร่วมกันทำงานในฐานะสมาชิกและกรรมการของสมาคมที่เน้นการพัฒนาในทุกๆ ด้านทั้งเศรษฐกิจ สังคม การเมือง

จิตวิญญาณ วัฒนธรรม และศีลธรรม (Ariyaratne 1999, 28, 30) ซึ่งการดำเนินงานของขบวนการ
 สรรโวทยะนี้เป็นตัวอย่างที่ดีตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นแนวคิดแบบองค์รวมในการพัฒนาหรือ
 แก้ปัญหาตามแนววิถีพุทธ เพราะเห็นความสัมพันธ์ของส่วนต่างๆ ทั้งในด้านวัตถุหรือด้านกายภาพคือ
 เศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ด้านจิตใจ และด้านจิตวิญญาณ อีกทั้งไม่ได้มองข้ามความสำคัญ
 ของสมาชิกของสังคมหน่วยย่อยคือปัจเจกบุคคลแต่ละคนรวมถึงแม้แต่เด็กเล็ก จึงเป็นขบวนการที่ใช้
 วิธีการแบบองค์รวมตามแนวพุทธธรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพขบวนการหนึ่ง

เฮเลนา นอร์เบิร์ก-ฮอดจ์ (Helena Norberg-Hodge) ก็เห็นในทำนองเดียวกันว่า วิธีการ
 แบบองค์รวมของพุทธศาสนาช่วยให้เรามองเห็นอาการหลากหลายที่ปรากฏออกมามีความสัมพันธ์
 เชื่อมโยงถึงกัน (interrelated) วิฤตการณ์ต่างๆ ที่เผชิญหน้าพวกเราอยู่มีลักษณะเป็นระบบและมี
 รากเหง้าอยู่ในเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ การเข้าใจความเกี่ยวโยงระหว่างปัญหาต่างๆ ช่วยให้เราไม่ต้อง
 เสียแรงกับอาการที่ปรากฏหลากหลายของวิฤตการณ์ต่างๆ โดยสามารถพุ่งเป้าไปยังสาเหตุ
 พื้นฐานจริงๆ ของวิฤตการณ์เหล่านี้ได้เลย เมื่อมองอย่างเผินผิว ปัญหาต่างๆ ดูเหมือนไม่เกี่ยวข้อง
 กัน เช่น ปัญหาความรุนแรงด้านชาติพันธุ์ (ethnic violence) ปัญหามลพิษของอากาศและน้ำ
 ปัญหาครอบครัวแตกแยก และปัญหาความแตกต่างด้านวัฒนธรรม (cultural disintegration) แต่
 ในความเป็นจริงมีความเกี่ยวโยงถึงกันอย่างใกล้ชิด การแก้ปัญหาจึงต้องเกี่ยวข้องหรือคำนึงถึง
 ปัญหาหรือสิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกันทั้งหมด ไม่ใช่แค่เพียงปัญหาใดปัญหาหนึ่งตามลำพัง (Helena
 Norberg-Hodge 1999, 38)

ทัศนะของนอร์เบิร์ก-ฮอดจ์ก็เป็นอีกทัศนะหนึ่ง que แสดงให้เห็นถึงลักษณะขององค์รวมของแนวคิด
 และวิธีการวิถีพุทธ ปรากฏการณ์หรือปัญหาแต่ละอย่างล้วนเกี่ยวโยงไปถึงปรากฏการณ์หรือปัญหา
 อื่นๆ อีกหลายอย่าง การจะทำได้ จึงต้องคำนึงถึงสิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวข้องด้วย เศรษฐกิจก็เป็น
 ปรากฏการณ์หรือกิจกรรมอย่างหนึ่งของสังคมจึงไม่อาจแยกอยู่อย่างโดดเดี่ยว อีกทั้งทุกหน่วยใน
 ระบบเศรษฐกิจไม่ว่าจะเป็นผู้บริโภค พ่อค้า นักธุรกิจ หรือผู้ใช้แรงงาน ก็ล้วนมีความสำคัญที่ต้อง
 คำนึงถึงในการดำเนินการทางเศรษฐกิจ

คำสอนของพระพุทธเจ้าในสังคาลสูตรก็เป็นตัวอย่างของพุทธธรรมที่ดีสำหรับแสดงให้เห็น
 แนวคิดแบบองค์รวมของพุทธศาสนา เพราะในพระสูตรนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงให้เห็นแนวทาง
 ดำเนินชีวิตที่ต้องผสมผสานกันไประหว่างการหลีกเลี่ยงกิจกรรม หรือสิ่งที่ไม่ควรกระทำและการทำ
 กิจกรรมหรือสิ่งที่ควรทำในด้านต่างๆ ทั้งในแง่เศรษฐกิจ สังคม การเมือง และศีลธรรม อีกทั้งยังแสดง
 ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกบุคคลและชุมชนหรือสังคมด้วย

ในสังคาลสูตร พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ละเว้น กรรมกิเลส(กรรมเครื่องเศร้าหมอง) 4
 ประการ ไม่ทำบาปกรรมเพราะอคติ 4 ไม่ข้องแวะอบายมุข(ทางเสื่อม) 6 ประการ แห่งโคละ

ทั้งหลาย และทำร่วมไปพร้อมกันกับการปฏิบัติตามหลักการปฏิบัติตนต่อบุคคลรอบข้างที่เกี่ยวข้อง 6 ประเภท ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า เป็นผู้ปิดป้องทิศ 6 ซึ่งการปฏิบัติเหล่านี้ทำให้เกิดความยินดีทั้งโลกนี้และโลกหน้า หลังจากตายแล้ว ยังได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (ที.ปา. 11/244/200) ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติที่ครอบคลุมทุกๆ ด้านไม่ว่าจะเป็นปัจเจกบุคคล ครอบครัว เศรษฐกิจ สังคม และการเมือง รวมทั้งศีลธรรมและจิตวิญญาณ โดยคำนึงถึงประโยชน์รอบด้านทั้งในระยะใกล้และระยะไกล ตามคำสอนในพระสูตรนี้ การดำเนินการทางเศรษฐกิจจึงเกี่ยวข้องกับกิจกรรมด้านอื่นๆ มากมาย ซึ่งต้องนำมาประกอบการพิจารณาเมื่อจะกระทำกิจกรรมหรือพฤติกรรมใดๆ ทางเศรษฐกิจ เพื่อให้เห็นคำสอนในสังคาลสูตรชัดขึ้น ผู้วิจัยขอนำข้อปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าทรงสอนไว้มานำแสดงโดยย่อประกอบการทำความเข้าใจดังนี้

กรรมกิเลส 4 คือ การกระทำที่ก่อให้เกิดโทษ 4 อย่าง

- 1) กรรมกิเลสคือปาณาติบาต
- 2) กรรมกิเลสคืออทินนาทาน
- 3) กรรมกิเลสคือกาเมสุมิชฌาจาร
- 4) กรรมกิเลสคือมุสาวาท

(ที.ปา. 11/245/200)

กรรมกิเลส 4 คือศีล 4 ข้อแรกในเบญจศีล ซึ่งเมื่อรวมกับอบายมุขข้อที่ 1 ที่ตรงกับศีลข้อที่ 5 ก็จะครบเบญจศีล ข้อห้ามเหล่านี้เป็นศีลธรรมขั้นพื้นฐานที่ต้องมีในกิจกรรมและความสัมพันธ์ทั้งปวง เพราะเป็นการกระทำที่ทุจริตหรือเปื้อนเปื้อนผู้อื่น ที่เห็นได้ง่ายคือการลักทรัพย์หรือการฉ้อโกงทุกรูปแบบและการพูดเท็จหรือโกหกหลอกลวงเป็นพฤติกรรมที่บ่อนทำลายเศรษฐกิจและสังคมโดยทั่วไป

อคติ 4 คือความลำเอียงที่เป็นเหตุให้ทำ

บาปกรรม 4 อย่าง

- 1) ฉันทาคติ (ลำเอียงเพราะรัก)
- 2) โทสาคติ (ลำเอียงเพราะชัง)
- 3) โมหาคติ (ลำเอียงเพราะเขลา)
- 4) ภยาคติ (ลำเอียงเพราะกลัว)

(ที.ปา. 11/246/201)

ความลำเอียงเป็นสาเหตุสำคัญที่นำไปสู่ความไม่เป็นธรรม ความไม่เสมอภาค และการทุจริตในทุกวงการ ในการดำเนินการทางธุรกิจ หากบริหารหรือปกครองด้วยอคติ ย่อมทำลายขวัญกำลังใจของคนงานหรือลูกจ้าง เป็นเหตุให้คนงานไม่ทุ่มเทกำลังกายและกำลังสติปัญญาในการทำงานซึ่งมีผลกระทบต่อประสิทธิภาพและประสิทธิผลของธุรกิจนั้นอย่างรุนแรง

อบายมุข 6 ประการ คือทางเสื่อมหรือสาเหตุของความวิบัติแห่งโลกะทั้งหลาย 6 อย่าง

- 1) การหมกมุ่นในการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท
- 2) การหมกมุ่นในการเที่ยวไปตามตรอกซอกซอยในเวลากลางคืน
- 3) การเที่ยวดูมหรสพ
- 4) การหมกมุ่นในการเล่นการพนันอันเป็นเหตุแห่งความ
- 5) การหมกมุ่นในการคบคนชั่วเป็นมิตร
- 6) การหมกมุ่นในความเกียจคร้าน

อบายมุข 6 เน้นในด้านการบริโภคหรือการใช้สอยทรัพย์สิน ผู้ที่หมกมุ่นในเรื่องที่เป็น
อบายมุขเหล่านี้ ย่อมมีผลเสียต่อทรัพย์สิน การงาน และสุขภาพ อย่างแน่นอน จึงเป็นคำสอนที่
เกี่ยวข้องกับเรื่องเศรษฐกิจโดยตรง และมีผลเสียต่อชีวิตครอบครัวและสังคมด้วย

ทิศ 6 คือบุคคล 6 ประเภทที่รอบตัวเราที่เกี่ยวข้องกับเรา ได้แก่ มารดาบิดาเป็นทิศเบื้อง
หน้า อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา บุตรและภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง มิตรสหายเป็นทิศเบื้องซ้าย ทาส
และกรรมกรเป็นทิศเบื้องล่าง สมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน ซึ่งการปฏิบัติตนให้เหมาะสมกับ
บุคคลแต่ละประเภทจะทำให้เกิดประโยชน์สุขแก่ตนเองและผู้อื่นรวมทั้งสังคมโดยรวม อันสอดคล้อง
กับแนวคิดเรื่องปฏิสัมพันธ์ทางสังคม (social interaction) ทางสังคมวิทยา อันเป็นเรื่อง
ความสัมพันธ์ที่คนในสังคมต้องทำต่อกันและกันตามความสัมพันธ์ที่ต่างกันไป สำหรับวิธีปฏิบัติตน
ต่อบุคคลต่างๆ ตามความสัมพันธ์ที่มีต่อกันนี้หรือวิถีปฏิบัติที่คนต้องทำต่อกัน พระพุทธเจ้าทรง
แนะนำไว้ว่า

บุตรพึงบำรุงมารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้าโดยหน้าที่ 5 ประการ คือ

- 1) ท่านเลี้ยงเรามา เราจักเลี้ยงท่านตอบ
- 2) จักทำกิจของท่าน
- 3) จักดำรงวงศ์ตระกูล
- 4) จักประพฤติตนให้เหมาะสมที่จะเป็นทายาท
- 5) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน

มารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้าควรอนุเคราะห์บุตรโดยหน้าที่ 5 ประการ คือ

- 1) ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว
- 2) ให้ตั้งอยู่ในความดี
- 3) ให้ศึกษาศิลปวิทยา
- 4) หาภรรยา (สามี) ที่สมควรให้
- 5) มอบทรัพย์สมบัติให้ในเวลาอันสมควร

ศิษย์พึงบำรุงอาจารย์ผู้เป็นทิศเบื้องขวาโดยหน้าที่ 5 ประการ คือ

- 1) ลูกขึ้นยืนรับ
- 2) เข้าไปคอยรับใช้
- 3) เชื้อฟาง
- 4) ดูแลปรนนิบัติ
- 5) เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ

อาจารย์ผู้เป็นทิศเบื้องขวาควรอนุเคราะห์ศิษย์ด้วยหน้าที่ 5 ประการ คือ

- 1) แนะนำให้เป็นคนดี
- 2) ให้เรียนดี
- 3) บอกความรู้ในศิลปวิทยาทุกอย่างด้วยดี
- 4) ยกย่องให้ปรากฏในมิตรสหาย
- 5) ทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย

สามีพึงบำรุงภรรยาผู้เป็นทิศเบื้องหลังโดยหน้าที่ 5 ประการ คือ

- 1) ให้เกียรติยกย่อง
- 2) ไม่ดูหมิ่น
- 3) ไม่ประพัตินอกใจ
- 4) มอบความเป็นใหญ่ให้
- 5) ให้เครื่องแต่งตัว

ภรรยาผู้เป็นทิศเบื้องหลังควรอนุเคราะห์สามีด้วยหน้าที่ 5 ประการ คือ

- 1) จัดการงานดี
- 2) สงเคราะห์คนข้างเคียงดี
- 3) ไม่ประพัตินอกใจ
- 4) รักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้
- 5) ขยันไม่เกียจคร้านในกิจทั้งปวง

บุคคลพึงบำรุงมิตรสหายผู้เป็นทิศเบื้องซ้ายโดยหน้าที่ 5 ประการ คือ

- 1) การให้ (การแบ่งปันสิ่งของให้)
- 2) กล่าววาจาเป็นที่รัก
- 3) ประพัตินให้เป็นประโยชน์
- 4) วางตนสม่ำเสมอ
- 5) ไม่พุดจาหลวงกลวงกัน

มิตรสหายผู้เป็นทิศเบื้องซ้ายควรอนุเคราะห์บุคคลด้วยหน้าที่ 5 ประการ คือ

- 1) ป้องกันมิตรผู้ประมาทแล้ว
- 2) ป้องกันทรัพย์ของมิตรผู้ประมาทแล้ว
- 3) เมื่อมีภัยก็เป็นทีที่พึ่งพำนักได้
- 4) ไม่ละทิ้งในยามอันตราย
- 5) นับถือตลอดถึงวงศ์ตระกูลของมิตร

นายพึงบำรุงทาสกรรมกร ผู้เป็นทิศเบื้องต่ำโดยหน้าที่ 5 ประการ คือ

- 1) จัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง
- 2) ให้อาหารและค่าจ้าง
- 3) ดูแลรักษายามเจ็บป่วย
- 4) ให้อาหารมีรสแปลก
- 5) ให้อยู่ตามโอกาส

ทาสกรรมกรผู้เป็นทิศเบื้องต่ำควรอนุเคราะห์นายด้วยหน้าที่ 5 ประการ คือ

- 1) ตื่นขึ้นทำงานก่อนนาย
- 2) เลิกงานเข้านอนทีหลังนาย
- 3) ถือเอาแต่ของทีนายให้
- 4) ทำงานให้ดีขึ้น
- 5) นำคุณของนายไปสรรเสริญ

บุคคล พึงบำรุงสมณพราหมณ์ผู้เป็นทิศเบื้องบนโดยหน้าที่ 5 ประการ คือ

- 1) จะทำสิ่งใด ก็ทำด้วยเมตตา
- 2) จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วยเมตตา
- 3) จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา
- 4) เปิดประตูต้อนรับ
- 5) ถวายปัจจัยเครื่องยังชีพ

สมณพราหมณ์ผู้เป็นทิศเบื้องบนควรอนุเคราะห์กุลบุตรด้วยหน้าที่ 6 ประการ คือ

- 1) ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว
- 2) ให้ตั้งอยู่ในความดี
- 3) อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจอันดีงาม
- 4) ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง
- 5) อธิบายสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง

6) บอกทางสวรรค์ให้

(ที.ปา. 11/266-272/212-216)

วิธีปฏิบัติตนของบุคคลประเภทต่างๆ เหล่านี้ครอบคลุมทั้งเรื่องเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ศีลธรรม และจิตวิญญาณ โดยที่แต่ละความสัมพันธ์หรือวิธีปฏิบัติมีผลกระทบต่อความสัมพันธ์อื่น แม้ความสัมพันธ์ด้านเศรษฐกิจจะเห็นได้ชัดในเรื่องนายและทาสกรรมกร แต่ความสัมพันธ์ด้านอื่นๆ ก็ย่อมมีผลกระทบมาถึงความสัมพันธ์ด้านเศรษฐกิจด้วย เช่น ความสัมพันธ์กับมิตรก็เกี่ยวข้องกับเรื่องเศรษฐกิจด้วย เพราะมิตรหมายรวมถึงผู้ร่วมงานและผู้ที่เกี่ยวข้องในการประกอบอาชีพหรือการดำเนินการทางเศรษฐกิจด้วย การประกอบธุรกิจที่มีมิตรคอยช่วยเหลือย่อมมีความมั่นคงและมีโอกาสประสบความสำเร็จสูง

แนวคิดหรือหลักการของพุทธธรรมจึงมีลักษณะเป็นองค์รวมคือมีความเชื่อในเรื่องความสัมพันธ์ที่รวมถึงความเป็นเหตุและผลของสิ่งต่างๆ ซึ่งส่งผลให้วิธีการปฏิบัติหรือพฤติกรรมในด้านต่างๆ ก็มีลักษณะเป็นองค์รวมด้วย เพราะต้องคำนึงถึงสิ่งต่างๆ รอบด้านเสมอ บัณฑิตบุคคล และสังคมจึงเป็นหน่วยย่อยและหน่วยใหญ่ในทางเศรษฐกิจและสังคมที่มีบทบาทและความสำคัญที่ต้องคำนึงถึงเสมอ

2.1.2 ธรรมชาติมนุษย์ : มนุษย์มีทั้งความเห็นแก่ตัวและความเห็นแก่ผู้อื่น

หลักการพื้นฐานทั่วไปอีกประการหนึ่งที่มีความสำคัญต่อความคิด และแนวทางปฏิบัติด้านเศรษฐกิจตามแนวพุทธธรรมคือ แนวคิดเรื่องธรรมชาติของมนุษย์ มนุษย์โดยทั่วไปที่พุทธธรรมเรียกว่า “ปุถุชน” หรือคนที่ยังหนาแน่นด้วยกิเลสนั้นตามหลักพุทธธรรมมีทั้งธรรมชาติที่ดีและเลว มีทั้งความเห็นแก่ตัวและความเห็นแก่ผู้อื่น ต่างแต่ว่าคนแต่ละคนจะมีความดีและความชั่วไม่เท่ากัน ต่างกันไปตามการฝึกฝนอบรมพัฒนาตนเองของแต่ละคน บางคนอาจจะเห็นแก่ตัวมาก บางคนอาจจะเห็นแก่ตัวน้อย บางคนอาจมีคุณธรรมมาก บางคนอาจมีคุณธรรมน้อย แต่ตราบดีที่ยังเป็นปุถุชนก็ยังทั้งสองส่วนนี้อยู่ กล่าวในเชิงอภิปรัชญา ปุถุชนมีทั้งกุศลจิตและอกุศลจิต เมื่อใดที่พัฒนาตนจนกลายเป็นพระอรหันต์ ก็จะมีโลกุตตรจิตเพิ่มขึ้น และขั้นสูงสุดเมื่อสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว จะมีแต่กิริยาจิตและโลกุตตรจิตเพียงอย่างเดียว

ปุถุชนหรือมนุษย์ทั่วไปย่อมมีความอยากหรือความต้องการที่อาจจะเรียกว่า เป็นความต้องการตามสัญชาตญาณเพื่อความอยู่รอดและสนองตอบประโยชน์ของตนเอง ซึ่งพุทธธรรมเรียกว่า “ตัณหา” ซึ่งพุทธธรรมก็ยอมรับความจริงเรื่องนี้ว่า ตัณหาของมนุษย์นั้นมีมากมายมหาศาลจนนับประมาณไม่ได้ดังพุทธภาษิตที่ว่า “แม่น้ำเสมอด้วยตัณหาไม่มี” (ขุ.ธ. 25/251/110) อย่างไรก็ตาม พุทธธรรมยังเชื่ออีกว่า มนุษย์ยังมีความต้องการอีกชนิดหนึ่งที่เป็นความต้องการที่ดี ซึ่งเรียกว่า “ฉันทะ” (ฉันทะมีทั้งชนิดที่เป็นกุศลและอกุศล ในที่นี้ ใช้ในความหมายของกุศล หรือเป็นกุศลธรรม

ฉันทะ) ความต้องการฝ่ายดีนี้เป็นความต้องการเพื่อพัฒนาตนเองหรือพัฒนาคุณภาพชีวิต โดยเฉพาะในด้านศีลธรรมและคุณธรรม จึงเป็นความต้องการที่เห็นแก่ผู้อื่นด้วย
 หนึ่ง ในเรื่องของความเห็นแก่ตัวและเห็นแก่ผู้อื่นของมนุษย์นี้ พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า เมื่อทุกคนรักตัวเอง ก็ควรคิดถึงผู้อื่นด้วย เพราะผู้อื่นก็รักตัวเองเหมือนเราทั้งนั้น จึงทรงสอนให้คนไม่เบียดเบียนผู้อื่นด้วย ดังพุทธพจน์ในปิยตรสูตรที่ว่า

บุคคลตั้งใจค้นหาทั่วทุกทิศ
 ก็ไม่พบใครซึ่งเป็นที่รักยิ่งว่าตนในที่ไหน ๆ เลย
 สัตว์ทั้งหลายเหล่าอื่นก็รักตนมากเช่นนั้นเหมือนกัน
 เพราะฉะนั้น ผู้รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น

(ขุ.อุ. 25/41/254)

การที่ทรงสอนเช่นนี้แสดงว่า มนุษย์สามารถคิดถึงผู้อื่นได้ สามารถหลีกเลี่ยงการเบียดเบียน ทำร้ายผู้อื่นได้ และเมื่อโยงกับคำสอนอื่นๆ โดยเฉพาะเรื่องทานและจาคะ มนุษย์ไม่เพียงแต่จะไม่เบียดเบียนเพื่อนมนุษย์ด้วยกันได้ ยังสามารถและควรช่วยเหลือผู้อื่นด้วย ดังนั้น มนุษย์แม้จะมีธรรมชาติรักตัวเอง มีความโลภหรือความเห็นแก่ตัว แต่ก็สามารถเห็นแก่ผู้อื่นได้

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) * พระมหาเถระนักปราชญ์ที่ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางของไทยแสดงความเห็นในเรื่องนี้ไว้ว่า พุทธศาสนาพูดถึงความจริงเกี่ยวกับความต้องการของมนุษย์ที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจศาสตร์ไว้ 2 ประการ

ประการที่หนึ่ง พุทธศาสนายอมรับว่า มนุษย์มีความต้องการไม่จำกัด แต่ความต้องการมีอยู่ 2 ประเภท ความต้องการที่ไม่จำกัดนี้เป็นความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตนคือตัณหา ส่วนความต้องการอีกประเภทหนึ่งเป็นความต้องการคุณภาพชีวิตคือฉันทะ เป็นความต้องการที่มีขอบเขตจำกัด

ประการที่สอง มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาตนได้โดยสัมพันธ์กับการที่มนุษย์ต้องการพัฒนาคุณภาพชีวิต กล่าวคือการที่มนุษย์ต้องการคุณภาพชีวิตนั้นแสดงถึงการที่มนุษย์ต้องการพัฒนาตนเองหรือพัฒนาศักยภาพของตนเองให้ดียิ่งขึ้น

ดังนั้น สารอย่างหนึ่งของการพัฒนามนุษย์ก็คือ การที่เราจะต้องพยายามหันเห หรือปรับเปลี่ยนความต้องการจากความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตนมาเป็นความต้องการคุณภาพชีวิต พระธรรมปิฎกอธิบายต่ออีกว่า การมองว่า มนุษย์มีแต่ความโลภหรือความเห็นแก่ตัวหรือความโลภเป็นธรรมชาติของมนุษย์ เป็นการมองด้านเดียว เพราะมนุษย์มีธรรมชาติอย่างอื่นด้วย ท่านให้ข้อสังเกตในเรื่องนี้ไว้ 5 ประเด็นคือ

* ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์ที่ “พระพรหมคุณาภรณ์”

ก) ความโลภเป็นธรรมชาติของมนุษย์ก็จริง แต่เป็นเพียงธรรมชาติอย่างหนึ่งของมนุษย์ มนุษย์ยังมีคุณสมบัติอื่นอีกมาก รวมทั้งคุณสมบัติที่ตรงข้ามกับความโลภนั้น เช่น ความมีเมตตา กรุณา ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ตลอดจนเสียสละ ซึ่งก็เป็นธรรมชาติของมนุษย์เหมือนกัน

ข) บางคนมองความโลภที่ว่าเป็นธรรมชาติของมนุษย์นั้น เหมือนอย่างที่เราเห็นความโลภ เป็นธรรมชาติของสัตว์เหล่าอื่น เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย แต่ความจริงไม่เหมือนกัน ความอยากได้ของ สัตว์อื่น (สัตว์เดรัจฉาน) เป็นไปตามสัญชาตญาณ เมื่อได้สนองความต้องการในการกิน อยู่ สืบพันธุ์ ขึ้นพื้นฐานแล้ว ก็จบ แต่ความโลภของมนุษย์มีการปรุงแต่งด้วยศักยภาพในการคิด ทำให้ขยาย ขอบเขต ทั้งด้านปริมาณและขีดระดับ เช่นทำให้เกิดความรุนแรงอย่างไม่จำกัด ดังที่ความโลภของ คนคนเดียวอาจเป็นเหตุให้ฆ่าคนอื่นเป็นจำนวนล้าน ยิ่งไปกว่านั้น ในการสนองความโลภ มนุษย์ อาจใช้ความพลิกแพลงยกย่องด้วยวิธีการต่างๆ ได้ซับซ้อนพิสดารอย่างที่ไม่見ในสัตว์อื่น

ค) นักเศรษฐศาสตร์บางคนเข้าใจว่าความโลภเป็นสิ่งที่ดีโดยเข้าใจว่าทำให้ขยันเป็นต้น แต่ก็ มีนักเศรษฐศาสตร์ที่สำคัญบางคนอย่างเคนส์ ที่รู้ว่า ความโลภเป็นความชั่วอย่างหนึ่ง เพียงแต่ มนุษย์ต้องอาศัยใช้ประโยชน์จากมันไปก่อนอีกสักระยะหนึ่งอย่างน้อยอีก 100 ปี (ซึ่งบางคนอาจเห็น ว่าเป็นไปไม่ได้)

ง) นักเศรษฐศาสตร์ไม่เข้าใจความหมายหรือธรรมชาติที่แท้จริงของความโลภจึงแยกไม่ออก ระหว่าง “ความอยากทำ” หรือ “ฉันทะ” ซึ่งเป็นความต้องการผลโดยตรงของการกระทำ เช่น การทำ วิจัยโดยต้องการช่วยแก้ปัญหาสังคม กับ “ความอยากได้” หรือ “ตัณหา” ซึ่งเป็นความต้องการสิ่งที่ยังไม่ได้มาเสพบริโภค ไม่ใช่ผลโดยตรงของการกระทำ เช่น การทำวิจัยเพื่อให้ได้เลื่อนขั้นหรือได้ ค่าตอบแทน หากคนเราทำด้วยความอยากทำ จะทำงานด้วยความเต็มใจ ทำให้งานดำเนินไปด้วยดี เกิดการสร้างสรรค์ แต่ถ้าคนทำงานด้วยความอยากได้ จะทำด้วยความจำใจ ทำให้ต้องมีการตั้ง ระบบมาควบคุม เพราะถ้าหลีกเลี่ยงได้ เขาจะไม่ทำงาน ถ้าเศรษฐศาสตร์จะให้เศรษฐกิจเกิดผลดีแก่ ชีวิตและสังคม ก็จะต้องทำความรู้จักและจัดการความอยากให้อยู่ถูกต้อง ซึ่งจะสัมพันธ์กับข้อต่อไป

จ) แนวคิดตะวันตกมองธรรมชาติของมนุษย์แบบนิ่งหรือตายตัว (static) จึงมองความโลภ และความต้องการต่างๆ เป็นแบบเดียวหรือเป็นแบบนั้นตลอดเวลา และมุ่งจะสนองความต้องการ แบบเดียวนั้นดังไป แต่ที่จริงธรรมชาติมนุษย์เปลี่ยนแปลงได้ มนุษย์เป็นสัตว์พิเศษที่ฝึกศึกษาพัฒนา ได้ และการฝึกนี้เป็นหน้าที่ของทุกชีวิต ความอยากจึงสามารถปรับเปลี่ยนพัฒนาได้

(พระธรรมปิฎก 2543ก , 189-199)

อย่างไรก็ตาม ความเห็นแก่ตัวหรือความโลภแม้จะถูกมองว่าเป็นความต้องการฝ่ายชั่ว แต่ พุทธธรรมก็มีแนวคิดคล้ายกับแนวคิดของอดัม สมิท ที่เห็นว่า ความเห็นแก่ตัวสามารถทำให้เกิด ประโยชน์แก่ผู้อื่นได้ เพราะความต้องการที่เป็นตัณหาก็กทำให้คนทำความดีหรือกุศลกรรมได้ ดังที่

พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในปริิหมังสนสูตรพระพุทธเจ้าตรัสว่า ถ้าคนตกอยู่ในอำนาจวิชา แล้วถูกสังฆาร คือเจตนาที่เป็นบุญ (บุญญาภิสังฆาร) ปรงแต่ง วิญญาณก็จะเป็นบุญ (ส.น. 16/51/101) ซึ่งแสดงว่า เมื่อคนถูกอวิชชาครอบงำไม่รู้ความจริงของชีวิต จึงเกิดตัณหาอยากไปสวรรค์หรือได้สิ่งเสพที่ตนปรารถนาด้วยการทำบุญ จึงลงมือประกอบกุศลกรรมต่างๆ มีทานเป็นต้นเพื่อให้ได้ผลที่ตนต้องการ (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในวัชรระ งามจิตระเจริญ 2550, 252-257) ในกรณีเช่นนี้ ความเห็นแก่ตัวทำให้คนคนนั้นทำสิ่งที่เป็ประโยชน์ต่อผู้อื่นได้ คล้ายกับนักธุรกิจหวังกำไรจึงลงมือประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่นำไปสู่ผลประโยชน์ของส่วนรวมคล้ายมี “มือที่มองไม่เห็น” มาช่วยจัดการให้ ถึงกระนั้นก็ตาม ความเห็นแก่ตัวหรือตัณหาเป็นความต้องการที่สามารถทำให้เกิดผลเสียได้มากมายดังที่พระธรรมปิฎกได้พยายามอธิบายไว้ จึงควรมีการควบคุมและพัฒนาให้กลายเป็นความต้องการแบบฉันทะที่เห็นแก่ผู้อื่น อันจะนำไปสู่ประโยชน์สุขทั้งส่วนตัวและส่วนรวมได้ดีกว่าและมากกว่า

2.1.3 เสรีนิยม : มนุษย์มีสิทธิและเสรีภาพในชีวิตและทรัพย์สิน

แนวคิดอีกประการหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเศรษฐกิจคือแนวคิดเรื่องสิทธิและเสรีภาพ แม้ มโนทัศน์เรื่องสิทธิ (rights) ไม่ปรากฏในพุทธศาสนาโดยตรง และยังเป็นที่ยกเถียงกันอยู่ในเชิงวิชาการ แต่ก็พอกล่าวได้ว่า แนวคิดบางส่วนของมโนทัศน์เรื่องสิทธิเข้ากันได้กับแนวคิดของพุทธศาสนา เพราะพุทธศาสนายอมรับความเป็นเจ้าของชีวิตและทรัพย์สินคล้ายกับแนวคิดเรื่องสิทธิ และการควบคุมตนเองด้วยศีลก็คือการให้สิทธิแก่ผู้อื่นนั่นเอง ส่วนแนวคิดเรื่องเสรีภาพก็เข้ากันได้กับแนวคิดเรื่องเสรีภาพของพุทธศาสนา ซึ่งแม้จะเน้นเสรีภาพทางใจโดยเฉพาะเรื่องนิพพานอันได้แก่การปราศจากการครอบงำโดยกิเลส ซึ่งแตกต่างเป็นอย่างมากกับเสรีภาพของแนวคิดตะวันตกซึ่งอาจถูกครอบงำด้วยกิเลสได้ แต่ก็ยอมรับเสรีภาพในด้านกายภาพด้วย เพราะพุทธศาสนายอมรับความสามารถในการเลือกของมนุษย์และสนับสนุนการเลือกที่ชอบธรรมและเหมาะสมกับตนเอง ดังจะเห็นได้จากคำสอนเรื่องกรรมและการปฏิเสธเรื่องวรรณะที่แสดงว่า คนสามารถเลือกสถานะและอาชีพตามการกระทำของตนเอง ไม่มีใครลิขิตบังคับ จะเป็นพ่อค้าหรือโจรก็เลือกได้ด้วยการตัดสินใจลงมือทำของตนเอง อีกทั้งสามารถเลือกปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า หรือพระอรหันตสาวก (อนุพุทธะ) ก็ได้ เป็นต้น ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า พุทธธรรมยอมรับในเรื่องสิทธิและเสรีภาพในชีวิตและทรัพย์สินคล้ายกับแนวคิดเสรีนิยมในตะวันตก เพียงแต่ต่างกันในเรื่องรายละเอียด นอกจากข้อมูลในอัครคัณฐสูตรที่แสดงถึงความเป็นมาและการยอมรับความมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินและทรัพย์สินของมนุษย์ยุคต้นแล้ว การที่พุทธธรรมสอนเรื่องเบญจศีลและกรรมว่า การทำร้ายร่างกายและชีวิต รวมทั้งลักขโมยหรือประทุษร้ายต่อทรัพย์สินของผู้อื่นเป็นบาปหรืออกุศลกรรมอย่างหนึ่ง เท่ากับยอมรับการมีกรรมสิทธิ์ในชีวิตและทรัพย์สินของคน และการสอนว่า การบริจาคหรือ

เสียสละทรัพย์สิน อวัยวะ ตลอดจนถึงชีวิตเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นจัดเป็นบุญหรือกุศลกรรมอย่างหนึ่งซึ่งเป็นบารมีประการหนึ่งในบารมี 10 ประการของผู้บำเพ็ญบารมีเพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าหรือพระอรหันต์อันได้แก่ทานบารมี ก็แสดงการยอมรับความมีสิทธิในทรัพย์สิน ร่างกายและชีวิตของคน รวมทั้งความมีเสรีภาพเหนือสิ่งเหล่านั้นและเสรีภาพในการเลือกกระทำด้วย เพราะหากไม่มีสิทธิและเสรีภาพในทรัพย์สิน ร่างกาย และชีวิต ตลอดจนถึงการเลือกกระทำแล้ว การกระทำเหล่านั้นย่อมไม่อาจจัดเป็นบุญหรือบาปได้ เพราะการกระทำที่ไม่มีสิทธิและเสรีภาพมารองรับย่อมไม่มีความรับผิดชอบทางศีลธรรม (moral responsibility) หรือผลอันใดเกิดขึ้น เหมือนการเอามิดไปพันก้อนหินที่ไร้ชีวิต ย่อมไม่มีบาปหรือความรับผิดชอบทางศีลธรรมใดๆ เกิดขึ้น หรือเหมือนการเอาสิ่งของที่ไม่มีใครเป็นเจ้าของไปให้ใครก็ได้เป็นบุญหรือความดีงามอันใด เพราะสิ่งเหล่านั้นใครๆ ก็เอาไปได้ทั้งสิ้น ไม่มีการเสียสละใดๆ เกิดขึ้น

นอกจากนั้น สิทธิและเสรีภาพในการเลือกกระทำและวิถีชีวิตก็เห็นได้ชัดเจนเช่นกันจากคำสอนเรื่องกรรม พุทธพจน์ในวาสุฏฐสูตรแสดงให้เห็นว่า สถานภาพของตนเองหรือชีวิตของแต่ละคนจะเป็นเช่นไรขึ้นอยู่กับทางเลือกกระทำของตนเอง ในพระสูตรนี้พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

วาสุฏฐะ เธอจงรู้อย่างนี้ว่า

‘ในหมู่มนุษย์ ใครก็ตามอาศัยโครัชกรรมเลี้ยงชีพ

ผู้นั้นเรียกว่า ชาวนา ไม่เรียกว่า พราหมณ์

วาสุฏฐะ เธอจงรู้อย่างนี้ว่า

‘ในหมู่มนุษย์ ใครก็ตามเลี้ยงชีพด้วยศิลปะหลายอย่าง

ผู้นั้นเรียกว่า ช่างศิลปะ ไม่เรียกว่า พราหมณ์

วาสุฏฐะ เธอจงรู้อย่างนี้ว่า

‘ในหมู่มนุษย์ ใครก็ตามอาศัยการค้าขายเลี้ยงชีพ

ผู้นั้นเรียกว่า พ่อค้า ไม่เรียกว่า พราหมณ์

วาสุฏฐะ เธอจงรู้อย่างนี้ว่า

‘ในหมู่มนุษย์ ใครก็ตามเลี้ยงชีพด้วยการรับใช้คนอื่น

ผู้นั้นเรียกว่า คนรับใช้ ไม่เรียกว่า พราหมณ์

วาสุฏฐะ เธอจงรู้อย่างนี้ว่า

‘ในหมู่มนุษย์ ใครก็ตามอาศัยทรัพย์ที่ลักเขามาเลี้ยงชีพ

ผู้นั้นเรียกว่า โจร ไม่เรียกว่า พราหมณ์

วาสุฏฐะ เธอจงรู้อย่างนี้ว่า

‘ในหมู่มนุษย์ ใครก็ตามอาศัยลูกศร และศัสตราเลี้ยงชีพ

ผู้นั้นเรียกว่า ทหารอาชีพ ไม่เรียกว่า พราหมณ์
 วาเสฏฐะ เธอจงรู้อย่างนี้ว่า
 ‘ในหมู่มนุษย์ ใครก็ตามเลี้ยงชีพด้วยการเป็นบุโรhit
 ผู้นั้นเรียกว่า ผู้ประกอบพิธีกรรม ไม่เรียกว่า พราหมณ์
 วาเสฏฐะ เธอจงรู้อย่างนี้ว่า
 ‘ในหมู่มนุษย์ ใครก็ตามปกครองท้องถิ่นและแว่นแคว้น
 ผู้นั้นเรียกว่า พระราชา ไม่เรียกว่า พราหมณ์
 เราไม่เรียกบุคคลผู้ถือกำเนิด
 เกิดในครุฑมารดาว่า เป็นพราหมณ์
 ถ้าเขายังเป็นผู้มีกิเลสเครื่องกังวลอยู่
 เขาเป็นเพียงผู้ชื่อว่าโง่ที่เท่านั้น
 เราเรียกผู้หมดกิเลสเครื่องกังวล
 หมดความยึดมั่นถือมั่นนั้นว่า เป็นพราหมณ์

(ม.ม. 13/457/576-577)

พุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่า บุคคลย่อมมีสถานภาพต่างๆ มีชานาเป็นต้น ตามเสรีภาพใน
 การกระทำต่างๆ มีการประกอบอาชีพของตนเองเป็นต้น การจะเรียกใครว่าเป็นคนดีหรือคนชั่วขึ้นอยู่กับ
 การกระทำของคนคนนั้น ผู้ที่กระทำตนให้หมดจากกิเลสจึงได้ชื่อว่าเป็น “พราหมณ์” (หมายถึง
 พระอรหันต์) ซึ่งเสรีภาพคือการปราศจากการครอบงำด้วยกิเลสนี้เองเป็นเสรีภาพที่ลึกซึ้งกว่า
 เสรีภาพของตะวันตก

นอกจากนั้น แนวคิดนี้ยังปรากฏในพุทธพจน์อื่นอีก เช่น พุทธพจน์ในวสสสูตรที่ว่า

คนจะชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ได้
 จะชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ได้
 แต่ชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะกรรม
 ชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะกรรม

(ขุ.สุ. 25/136/531-532)

ตามแนวคิดนี้ บุคคลจึงมีสิทธิและเสรีภาพในการเลือกที่จะเป็นคนประเภทใดหรือเป็นคนดี
 หรือคนชั่ว โดยขึ้นอยู่กับกระทำหรือกรรมที่ตนเลือกอย่างอิสระหรือเลือกด้วยเจตจำนงเสรีของ
 ตนเอง เมื่อเลือกแล้วก็ต้องรับผิดชอบต่อผลของการเลือกของตนเอง ถึงแม้จะเป็นการเลือกภายใต้
 เงื่อนไขที่มาจากการเลือกก่อนหน้านั้นก็ตาม กล่าวคือผลจากการเลือกครั้งก่อนๆ สร้างเงื่อนไขให้เรา

ต้องเลือกอย่างจำกัดภายในกรอบที่เกิดจากการเลือกก่อนหน้านี้ เช่น เมื่อเราเลือกแล้วว่าจะเป็นเกษตรกร ก็ถูกบังคับให้เลือกต่อว่าจะเป็นปลูกอะไร ไม่สามารถที่จะเลือกเป็นข้าราชการได้ ยิ่งไปกว่านั้น การยอมรับความสำคัญของทรัพย์สินก็แสดงถึงการยอมรับและการให้ความสำคัญแก่เรื่องสิทธิและเสรีภาพทางเศรษฐกิจ ดังจะเห็นได้จากเรื่องสุขของคฤหัสถ์ 4 อย่างมีสุขที่เกิดจากการมีทรัพย์สินเป็นต้นและคำสอนเรื่องการรักษาทรัพย์สินสมบัติในเรื่องทศ 6 ที่กล่าวมาแล้ว การที่พุทธธรรมยอมรับความสุขที่เกิดจากการมีทรัพย์สิน (อติสุข) รวมทั้งการใช้ทรัพย์สิน (โภคสุข) และสอนให้รักษาทรัพย์สินสมบัติไว้แสดงว่า เห็นด้วยกับการมีสิทธิและเสรีภาพในการใช้ทรัพย์สินของตนเองในการหาความสุข คำสอนว่าด้วยการใช้ทรัพย์สินทำธุรกิจในทุกียาปณิกสูตรที่กล่าวมาแล้ว ก็แสดงนัยในทำนองเดียวกัน

อย่างไรก็ตาม แนวคิดเรื่องสิทธิและเสรีภาพในพุทธศาสนาเป็นแนวคิดที่มีรากฐานอยู่บนแนวคิดเรื่องกรรมซึ่งเป็นหลักความยุติธรรมตามธรรมชาติ ใครทำอะไร ย่อมรับได้สิ่งนั้น สิทธิและเสรีภาพในพุทธธรรมจึงอยู่ภายใต้กรอบของศีลธรรมคือ ต้องมีความชอบธรรมในการได้กรรมสิทธิ์และการใช้เสรีภาพ เสรีภาพตามแนวพุทธธรรมจึงมีขอบเขตจำกัด ไม่ใช่ทำอะไรก็ได้ แต่ต้องทำโดยมีหลักศีลธรรมหรือความชอบธรรมกำกับอยู่ จึงจะเป็นเสรีภาพที่ถูกต้อง คล้ายกับแนวคิดเรื่องเสรีภาพที่ต้องมีข้อจำกัดอยู่เคียงข้างด้วย (side-constraint) ของปรัชญาตะวันตก

2.2 หลักการทางศีลธรรมและจิตวิญญาณ

นอกจากหลักการทั่วไปที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจแล้ว พุทธธรรมยังมีลักษณะเป็น “จิตนิยม” ด้วยเนื่องจากมีหลักการทางด้านศีลธรรมและจิตวิญญาณที่เป็นหลักสำคัญอีกประการหนึ่งที่ต้องคิดถึงและนำมาใช้ในการดำเนินการทางเศรษฐกิจด้วย ซึ่งสามารถแบ่งย่อยออกเป็น 2 ประเด็นคือ

2.2.1 การยึดหลักศีลธรรมและการช่วยเหลือสังคม

คำสอนจำนวนมากในพุทธศาสนา เช่น สัมมาอาชีวะ มัชฌิมนิคาหกรรม และบุญกิริยาวัตถุ (วิธีการทำบุญ) โดยเฉพาะทานและศีล สอนให้พุทธศาสนิกชนทำกิจกรรมต่างๆ โดยยึดหลักศีลธรรม ไม่เบียดเบียนทำร้ายหรือเอาเปรียบผู้อื่น และคำสอนอย่างเรื่องทศ 6 พล 5 และสังคหวัตถุก็สอนให้ทำหน้าที่อันเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่นและสังคม ตามหลักพุทธธรรม การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจจึงต้องยึดหลักศีลธรรมและการช่วยเหลือสังคมเช่นกัน

ในอริยมรรคมีองค์ 8 มรรคส่วนที่จัดเป็นศีล 3 ข้อคือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และ สัมมาอาชีวะ เป็นข้อปฏิบัติที่ต้องการให้เราเว้นการทำชั่วต่อผู้อื่นด้วยการพูด การกระทำ และการประกอบอาชีพ การดำเนินการทางเศรษฐกิจที่มีผลกระทบหรือความเสียหายต่อผู้อื่นหรือสังคมโดยรวมจึงเป็นสิ่งที่ไม่พึงกระทำ

ส่วนคำสอนเรื่องมิชฌาวณิชาเป็นคำสอนที่ต้องการให้งดเว้นการค้าขาย หรือการประกอบอาชีพ 5 อย่างที่มีโทษหรือเป็นบาป ดังพุทธพจน์ในวินยชาสูตรที่ห้ามอุบาสกขายสินค้า 5 อย่างคือ

- 1) การค้าขายคัสตราวุธ
- 2) การค้าขายสัตว์
- 3) การค้าขายเนื้อ
- 4) การค้าขายของมีนเมา
- 5) การค้าขายยาพิษ

(อภ.ปญจก. 22/177/295)

การค้าขายสินค้าเหล่านี้มีโทษหรือผลเสียต่อผู้อื่นและเกี่ยวข้องกับการทำผิดศีล 5 จึงทรงแนะนำให้หลีกเลี่ยง ในอรรถกถาและฎีกาของพระสูตรนี้อธิบายว่า การค้าขายคัสตราวุธ หมายถึง การให้สร้างอาวุธแล้วขายอาวุธนั้น (อภ.ปญจก.อ. 3/177/68) ที่ห้ามค้าขาย ก็เพราะการค้าขายอาวุธ เป็นเหตุให้ทำความผิดก่อโทษแก่ผู้อื่นได้ (อภ.ปญจก.ฎีกา 3/177-6/66) การค้าขายสัตว์ ในที่นี้หมายถึงการค้าขายมนุษย์ ที่ห้ามค้าขาย ก็เพราะการค้าขายมนุษย์ทำให้มนุษย์หมดอิสรภาพ (อภ.ปญจก.อ. 3/177/68, อภ.ปญจก.ฎีกา. 3/177-8/66) การค้าขายเนื้อ หมายถึงการเลี้ยงสัตว์มีสุกรเป็นต้นไว้ขาย หรือการขายเนื้อสัตว์ ที่ห้ามค้าขาย ก็เพราะการค้าขายเนื้อเป็นเหตุให้ต้องฆ่าสัตว์ (อภ.ปญจก.อ. 3/177/68, อภ.ปญจก.ฎีกา. 3/177-8/66) การค้าขายของมีนเมา หมายถึง การให้ปรุงของมีนเมาชนิดใดชนิดหนึ่งแล้วขาย ที่ห้ามค้าขาย ก็เพราะการค้าขายของมีนเมา เป็นเหตุให้มีการดื่มแล้วเกิดความประมาท (อภ.ปญจก.อ. 3/177/68, อภ.ปญจก.ฎีกา 3/177-8/66) การค้าขายยาพิษ หมายถึงการให้ทำยาพิษแล้วค้าขายยาพิษนั้น การค้าขาย 5 ประการนี้ อุบาสกไม่ควรทำทั้งด้วยตนเองและไม่ควรชักชวนบุคคลอื่นให้ทำด้วย (อภ.ปญจก.อ. 3/177/68) การห้ามการค้าขาย 5 อย่างนี้แสดงถึงการสนับสนุนการประกอบอาชีพที่ไม่เบียดเบียนหรือทำร้ายผู้อื่น อย่างไรก็ตาม การห้ามการค้าขายดังกล่าวนี้ค่อนข้างจะเป็นคำสอนที่เป็นอุดมคติ เพราะเป็นการยากที่จะให้ทุกคนงดเว้นการค้าขายสิ่งเหล่านี้ ซึ่งแน่นอนว่า พุทธศาสนาก็เข้าใจ ประเด็นนี้ จึงไม่ได้ถือว่า ผู้ทำผิดศีล 5 ไม่ได้เป็นชาวพุทธ หรือขาดจากความเป็นพุทธมามกะ เมื่อผู้ทำผิดศีล 5 ยังไม่ขาดจากความเป็นชาวพุทธ การค้าขายสิ่งเหล่านี้ซึ่งเป็นความผิดที่เบากว่า จึงไม่ได้ทำให้ผู้ค้าขายไม่ได้เป็นชาวพุทธ การค้าขายสิ่งเหล่านี้จึง “ยังพอรับได้” ในระดับหนึ่ง แต่แน่นอนว่า มีผลเสียแก่ผู้ค้าขายสิ่งเหล่านี้ เพราะการค้าขายสิ่งเหล่านี้เป็นบาปกรรมที่จะส่งผลอันเป็นทุกข์แก่ผู้กระทำไม่มากนักอยู่แล้วแต่กรณี

เหตุผลที่กล่าวว่า ผู้ทำผิดศีล 5 ยังเป็นชาวพุทธ เพราะการจะให้ชาวพุทธทุกคนรักษาศีล 5 ไว้ได้ตลอดเวลาคงเป็นไปได้ เนื่องจากชาวพุทธที่เป็นปุถุชนยังไม่สามารถทำได้ถึงขนาดนั้น และ

ชาวพุทธแต่ละคนก็รักาศิล 5 ได้มากน้อยต่างกันไปตามศรัทธาที่ต่างกันด้วย แต่ตราบใดที่บุคคลนั้นยังนับถือหรือมีศรัทธาในพระรัตนตรัย เขาก็จะต้องพยายามที่จะรักษาศิลและทำความดีอื่นๆ ให้มากขึ้น เขาจึงยังเป็นชาวพุทธอยู่ ด้วยเหตุนี้ผู้เป็นชาวพุทธที่ค้าขายสิ่งต้องห้ามเหล่านี้ ย่อมรู้ดีว่าเป็นบาป แต่ด้วยเหตุผลบางอย่าง เช่น ยังไม่สามารถหาอาชีพอื่นได้ จึงยังต้องค้าขายสิ่งเหล่านี้ต่อไป เพราะการเป็นชาวพุทธไม่ได้หมายความว่า ต้องเป็นคนดีอย่างสมบูรณ์ เพราะเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ เนื่องจากมีแต่พระอรหันต์เท่านั้นจึงจะทำได้ การที่ชาวพุทธจำนวนมากยังทำชั่วทำผิด ค้าสอนอยู่ไม่ได้หมายความว่า พวกเขาไม่นับถือหรือไม่เชื่อพุทธศาสนา แต่เป็นเพราะพวกเขา ยัง “ทำไม่ได้” เพราะยังถูกอำนาจของกิเลสครอบงำอยู่ หากการทำผิดศีล 5 ข้อใดข้อหนึ่งทำให้ขาดจากความเป็นชาวพุทธ พระราชาและเสนาบดีในครั้งพุทธกาลหลายคนที่ต้องสู้รบและฆ่าศัตรู รวมทั้งคนที่ทำอาชีพที่ต้องฆ่าสัตว์อย่างชาวประมงก็คงไม่อาจเป็นชาวพุทธได้ ซึ่งไม่ปรากฏข้อมูลว่าเป็นเช่นนั้น อีกทั้งคนที่ทำผิดศีล 5 ก็ยังมีโอกาสตรัสรู้มรรคผลหรือไปสู่สุคติหลังตายได้ หากได้ประกอบกุศลกรรมมากพอ ดังกรณีของพระองค์ลูมัลที่ฆ่าคนมาเป็นจำนวนมากแต่หลังจากอุปสมบทแล้วก็สามารถบรรลุเป็นพระอรหันต์ได้ แม้แต่คนที่ทำอนันตริยกรรมซึ่งต้องตกนรกอย่างเดียว ก็ยังสามารถทำบุญที่จะเป็นประโยชน์ต่อไปหลังพ้นจากนรกได้ เช่น พระเจ้าอชาตศัตรูที่ปลงพระชนม์พระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นพระราชบิดาแม้พึงธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้วไม่สามารถตรัสรู้มรรคผลใดๆ ด้วยอำนาจอนันตริยกรรมคือปิฎฆาตที่ทำไว้ (ที.สี. 9/253/86) แต่หลังจากนั้นก็ทำบุญมากมายในพุทธศาสนา การเป็นชาวพุทธจึงมีหลายระดับ หลายคุณภาพ ตั้งแต่เป็นชาวพุทธชั้นเลว ชั้นปานกลาง ชั้นดี และชั้นดีเยี่ยมหรือชั้นเลิศ

นอกจากนั้น การค้าขายเหล่านี้ก็ยังไม่ได้มีโทษในตัวเองโดยตรง เพราะสิ่งที่คนเหล่านี้ขายไปอาจไม่ได้ถูกนำไปใช้ในทางเสียหายหรือเบียดเบียนทำร้ายผู้อื่นก็ได้ กล่าวคือ บางคนอาจซื้อสัตว์ราวรูปไปไว้ป้องกันตัวเองเท่านั้น ไม่ได้นำไปทำร้ายใคร มนุษย์ที่ถูกขายไปเป็นทาสก็อาจได้รับการเลี้ยงดูอย่างดีเหมือนคนรับใช้ในสมัยปัจจุบัน ดังจะเห็นได้จากเรื่องทาสของเมณฑกเศรษฐีที่ในอดีตชาติได้ถวายอาหารแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าที่เพิ่งออกจากสมาบัติแล้ว ปวารณาเป็นทาสของเศรษฐีผู้เป็นนายอีกด้วยความรักในเศรษฐีผู้เป็นนาย ทั้งที่ปวารณาเป็นเสนาบดีก็จะได้ในวันนั้น (ขุ.ธ.อ. 7/17) ซึ่งแสดงว่าเศรษฐีผู้เป็นนายปฏิบัติกับทาสอย่างดีจนเกิดความรักผูกพันระหว่างนายกับทาส เรื่องนี้อาจเป็นเหตุผลประการหนึ่งที่ทำให้พระพุทธเจ้ามิได้ทรงปฏิเสธระบบทาสในสังคมอินเดียสมัยนั้น สัตว์ที่ถูกขายไปอาจถูกนำไปเลี้ยงดูไม่ได้ถูกฆ่าอย่างเช่นสุนัขหรือแมวเป็นสัตว์เลี้ยงในบ้านของคนสมัยปัจจุบัน ของมีเงินมหาหากทานไม่บ่อยไม่มากก็ไม่เกิดโทษอะไร บางครั้งสุรายังเป็นส่วนผสมของยาด้วยซ้ำไป อีกทั้งยาพิษบางอย่างยังสามารถใช้เป็นยารักษาโรคได้ด้วย

ในเรื่องการไม่เบียดเบียนนี้ พระธรรมปิฎกได้อธิบายไว้ว่า เศรษฐศาสตร์แนวพุทธเป็น เศรษฐศาสตร์มีซิมมาคือไม่เบียดเบียนตนเองและไม่เบียดเบียนผู้อื่น โดยคำว่า “ไม่เบียดเบียนผู้อื่น” นั้น มีความหมายครอบคลุมสิ่งมีชีวิตทุกชนิดรวมทั้งธรรมชาติแวดล้อมที่สัมพันธ์กับการมีชีวิต ซึ่งสมัยนี้เรียกว่า “ระบบนิเวศ” (ecosystem) เพราะระบบการดำรงอยู่ของมนุษย์มีองค์ประกอบ 3 อย่างที่สัมพันธ์อิงอาศัยกันอยู่คือ มนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม การไม่เบียดเบียนผู้อื่นจึงมีความหมายกว้าง ไม่ใช่แค่ไม่เบียดเบียนมนุษย์ด้วยกันเท่านั้น (พระธรรมปิฎก 2543ก , 138-139, 166-167)

เหตุผลที่พุทธธรรมให้ความสำคัญแก่เรื่องศีลธรรมและคุณธรรมนั้น เพราะศีลธรรมเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการอยู่ร่วมกันหรือการมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันในทุกๆ ด้านของมนุษย์ หากมนุษย์ขาดศีลธรรม การอยู่ร่วมกันในสังคมย่อมเป็นไปอย่างทุกข์ยากหรือแทบเป็นไปไม่ได้เลย ในด้านเศรษฐกิจ หากผู้ประกอบการธุรกิจหลอกลวงผู้บริโภค ขาดความซื่อสัตย์ต่อผู้ซื้อสินค้าและบริการของตน กิจการของนักธุรกิจผู้นั้นย่อมพินาศในไม่ช้า เพราะขาดความน่าเชื่อถือจนไม่มีใครกล้าหรือต้องการจะมาซื้อสินค้าและบริการของเขา หรือในกรณีที่สังคมหรือสถานที่ใดขาดความปลอดภัยเพราะมีโจรผู้ร้ายที่คอยทำร้ายหรือฉกชิงวิ่งราว ก็คงไม่มีใครกล้าไปอยู่ ไปลงทุนค้าขาย หรือแม้แต่ไปเที่ยวในสถานที่นั้น ผลที่ตามมาคือผลเสียทางเศรษฐกิจหรือปัญหาความยากจนของคนในสถานที่นั้น จากที่กล่าวมาจึงสรุปได้ว่า คำสอนเรื่องอริยมรรคและมัจฉาวิชชาแสดงว่า การดำเนินการทางเศรษฐกิจแนวพุทธควรหลีกเลี่ยงการทำทุจริตต่างๆ มีการหลอกลวงข้อโกงและการทำร้ายผู้อื่นเป็นต้น แล้วประกอบแต่อาชีพที่สุจริต ไม่คดโกง หรือทำร้ายใคร เมื่อนำคำสอนเรื่องกรรมและบุญกิริยาวัตถุมาประกอบเข้าด้วยกัน ยิ่งสื่อให้เห็นว่า การดำเนินการทางเศรษฐกิจต้องไม่ผิดศีลธรรมใดๆ และในทางตรงกันข้ามควรเอื้อเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นหรือสังคมด้วย ไม่ใช่แค่ไม่ผิดศีลธรรมอย่างเดียว

นอกจากคำสอนเรื่องทานที่สอนให้เอื้อเพื่อต่อผู้อื่นแล้ว ยังมีอีกหลายคำสอนที่เน้นการช่วยเหลือผู้อื่นหรือสังคม ปรีชา ช้างขวัญยืน เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องช่วยสังคม ธรรมะจำนวนมากเป็นธรรมะที่เกี่ยวกับสังคมมากกว่าที่จะเกี่ยวกับความหลุดพ้น เช่น เรื่อง ทศ 6 ซึ่งทรงสอนหน้าที่ของคนฐานะต่างๆ ในสังคมที่ควรปฏิบัติต่อกัน เช่น สามีกับภรรยา บิดา มารดากับบุตร และเพื่อนกับเพื่อน ก็เป็นเรื่องหน้าที่ต่อผู้อื่นซึ่งเป็นการช่วยเหลือผู้อื่นหรือสังคมนั่นเอง บางเรื่องเช่น อิทธิบาท 4 หิริ โอตตปปะ เกี่ยวข้องทั้งเรื่องสังคมและเรื่องความหลุดพ้น เพราะเป็นหลักกลางๆ ที่จะใช้ได้กับการปฏิบัติตนในระดับและสภาพต่างๆ พระวินัยแม้จะมีจุดมุ่งหมายสำคัญคือการควบคุมกาย วาจา ใจ เพื่อให้การปฏิบัติตนเพื่อความหลุดพ้นดำเนินไปได้ดี แต่การควบคุมเช่นนั้นก็เป็นสิ่งสำคัญสำหรับการอยู่ร่วมกันในสังคมด้วย เช่น ศีล 5 และโอวาท 3 ของ

พระพุทธเจ้าที่ทรงสอนให้ละความชั่ว ทำความดี และทำจิตให้บริสุทธิ์ แม้จะมีจุดมุ่งหมายสูงสุดอยู่ที่ การหลุดพ้น แต่ก็มีผลดีต่อสังคมโดยตรง (ปรีชา ช้างขวัญยืน 2545, 37)

พุทธทาสภิกขุก็เห็นในทำนองเดียวกันว่า ตามหลักพุทธศาสนา เราต้องคำนึงถึงประโยชน์ ของสิ่งมีชีวิตทุกชนิดรวมทั้งเทวดาและต้นไม้ เมื่อกินและเก็บแต่พอดีแล้ว ควรนำเอาส่วนที่เหลือไป ช่วยเหลือสังคม คนเราแม้จะมีความเหลื่อมล้ำต่างสูงต่างกัน แต่ก็สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างผาสุก หากมีการร่วมมือกันและช่วยเหลือกัน (พุทธทาสภิกขุ 2531, 3-4)

ตามแนวคิดของพุทธศาสนา ศีลธรรมและการช่วยเหลือผู้อื่นหรือสังคมจึงเป็นหลักการ สำคัญอีกประการหนึ่งสำหรับเรื่องเศรษฐกิจที่จะขาดเสียมิได้ ซึ่งมีความสอดคล้องหรือสนับสนุนกับ แนวคิดทางจิตวิญญาณของพุทธธรรมที่จะกล่าวต่อไปเป็นอย่างดี

2.2.2 ความมีเป้าหมายด้านจิตวิญญาณ

นอกจากเรื่องศีลธรรมและคุณธรรมแล้ว เรื่องทางจิตวิญญาณหรือคุณค่าทางจิตและความ สัมพันธระหว่างมนุษย์ก็เป็นหลักการสำคัญที่อาจถือได้ว่า เป็นเป้าหมายของเศรษฐกิจตามแนวพุทธ ธรรม เพราะพุทธธรรมให้ความสำคัญแก่เรื่องทางจิตวิญญาณและคุณค่าของมนุษย์มากกว่าวัตถุ เป้าหมายทางเศรษฐกิจตามทัศนะพุทธธรรมจึงไม่ใช่กำไรสูงสุดที่เป็นเรื่องวัตถุ แต่เป็นเรื่องทางจิต วิญญาณโดยเฉพาะเรื่องบุญและอสิรภาพทางจิตตลอดถึงคุณธรรมอื่นๆ มีความเมตตากรุณาเป็น ต้น การช่วยเหลือผู้อื่นและสังคมที่เป็นหลักการอย่างหนึ่งที่กล่าวมาแล้ว ก็เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่ นำไปสู่การพัฒนาคุณภาพชีวิตหรือมิติทางจิตวิญญาณของมนุษย์

ความมีเป้าหมายทางจิตวิญญาณนี้เองที่ทำให้พุทธธรรมมองว่า กิจกรรมทางเศรษฐกิจไม่ได้ มีเป้าหมายอยู่ที่วัตถุหรือการกำไรมากที่สุด แต่เป็นเรื่องการพัฒนาคุณภาพชีวิตในระดับต่างๆ ตั้งแต่ ระดับต่ำคือความสามารถในการหน้าที่ให้ไม่บกพร่อง การพึ่งตนเอง และความขยันอดทนเป็นต้นไป จนถึงระดับสูงคือความหลุดพ้นเป็นอิสระจากบ่วงแห่งความยึดติดทั้งมวล การทำงานจึงมีคุณค่าใน ตัวของมันเองเพราะเป็นการทำหน้าที่ซึ่งเป็นการฝึกฝนพัฒนาตนประการหนึ่ง ดังที่พุทธทาส ภิกขุชอบกล่าวว่า การทำงานก็คือการทำหน้าที่ ซึ่งสอดคล้องกับคำสอนเรื่องทศ 6 ที่สอนเรื่องหน้าที่ ที่พึงกระทำตามความสัมพันธ์ต่างๆ ซึ่งรวมถึงความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจด้วย นั่นคือ ความสัมพันธ์ ระหว่างเพื่อนกับเพื่อนและความสัมพันธ์ระหว่างนายกับบ่าวในเรื่องการทำงาน การทำหน้าที่ตาม หลักคำสอนเรื่องทศ 6 นี้ยังแสดงถึงการยอมรับความสำคัญของคุณค่าของความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์หรือ “มิตรภาพ” ซึ่งจัดเป็นคุณค่าทางจิตวิญญาณที่มีอาจซื้อหาด้วยเงินทอง และมักถูก มองข้ามหากเรามัวแต่ไปมุ่งหากำไรทางด้านวัตถุ

การมีเป้าหมายทางจิตวิญญาณมิได้หมายความว่า พุทธธรรมปฏิเสธเป้าหมายด้าน ความสุข เพราะความสุขเป็นสิ่งที่มาพร้อมกับการพัฒนาคุณภาพชีวิต โดยพุทธธรรมจัดความสุขไว้

หลายประเภทหลายระดับตั้งแต่ความสุขทางโลกอย่างที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในเรื่องความสุขของ
 คนุสสิ 4 อย่างความสุขในฉนและความสุขคือความสุขบไรกิเลสและทุกขในภวะนิพพาน ในอีก
 แง่มุมหนึ่งพุทธธรรมสอนให้รู้จักความสุขหรือประโยชน์ที่ทำให้เกิดความสุขทั้งในชาตินี้ (ทฎฐธัมมิกัต
 ณะ) ชาติหน้า (สัมปรายิกัตถะ) และประโยชน์สูงสุด (ปรมัตถะ) (ขุ.จ. 30/126/418) และคำสอนเรื่อง
 หลักธรรมหรือข้อปฏิบัติที่ทำให้เกิดประโยชน์ 3 อย่างคือ ทฎฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกรรม (ธรรมอัน
 เป็นไปเพื่อประโยชน์ในปัจจุบัน) สัมปรายิกัตถสังวัตตนิกรรม (ธรรมอันเป็นไปเพื่อประโยชน์ใน
 ภพหน้า) และปรมัตถสังวัตตนิกรรม (ธรรมอันเป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างยิ่ง) ซึ่งประเด็นสำคัญใน
 เรื่องนี้คือพุทธธรรมเห็นว่า ประโยชน์หรือความสุขที่เราต้องทำให้เกิดขึ้นจากกิจกรรมต่างๆ ของ
 มนุษย์รวมทั้งกิจกรรมทางเศรษฐกิจต้องมีทั้งประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่นรวมทั้งสังคม และประโยชน์
 ในระยะยาวหรือชาติหน้าตลอดถึงประโยชน์สูงสุดคือความพ้นทุกข์ เป้าหมายของเศรษฐกิจจึงมิใช่
 การผลิตและการตลาดเพื่อหากำไรสูงสุด และมีใช้การบริโภคเพื่อความสุขของตนเองเพียงฝ่ายเดียว
 แต่เป้าหมายของเศรษฐกิจตามแนวพุทธธรรมคือบุญหรือการพัฒนาคุณภาพชาติทั้งของตนเองและ
 ผู้อื่น ทั้งระดับโลกียะและระดับโลกุตระ

กิจกรรมทางเศรษฐกิจมีความสัมพันธ์กับเป้าหมายระดับโลกุตระด้วยเพราะการจะปฏิบัติ
 อบรมตนเองรวมทั้งผู้อื่นให้เจริญด้วยศีล สมาธิ และปัญญาจนบรรลุมรรคผลนิพพานได้นั้นต้อง
 อาศัยปัจจัย 4 คือเครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่ และยารักษาโรค เป็นฐานสนับสนุน หากคนเราขาด
 ปัจจัยเหล่านี้ก็ไม่สามารถที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้ซึ่งทำให้ไม่สามารถฝึกฝนอบรมตนได้ เช่น ผู้ที่หิวโหย
 ย่อมไม่มีแรงจะไปฟังธรรมหรือเจริญภาวนาได้ เพราะถูกความหิวเบียดเบียน ดังพุทธภาษิตที่ว่า
 “ความหิวเป็นโรคอย่างยิ่ง” (ขุ.ธ. 25/203/95) กิจกรรมทางเศรษฐกิจจึงอาจมองได้ว่าเป็น
 “เครื่องมือ” หรือ “หนทาง” (means) สำหรับการพัฒนาคุณภาพชีวิต ไม่ใช่เครื่องมือเพื่อการเสพ
 ความสุข

พระธรรมปิฎกก็มีทัศนะในทำนองเดียวกับที่อธิบายมาแล้ว ท่านได้กล่าวถึงผลของการ
 ทำงานว่ามีอยู่ 4 อย่างคือ งาน เงิน ประโยชน์ (ส่วนรวม) และความสุข (ส่วนตัว) หมายความว่า การ
 ทำงานอย่างหนึ่ง เช่น การรักษาพยาบาล ผลที่ตามมาโดยตรงคือตัวงานที่สำเร็จขึ้นมา เช่น การทำ
 ให้คนไข้หายป่วย มีสุขภาพดี ซึ่งเป็นประโยชน์แก่สังคมหรือส่วนรวม ส่วนผลที่ตามมาโดยอ้อมคือ
 เงินหรือผลตอบแทนซึ่งสามารถนำไปใช้ให้เกิดความสุขแก่ตัวผู้ทำงานนั่นเอง ประโยชน์ส่วนตัวและ
 ส่วนรวมจึงเป็นผลของการทำงานเหมือนกัน ผู้ที่สามารถประสาน 4 ข้อนี้เข้าด้วยกันได้ ผู้นั้นจะมีทั้ง
 ความสุขในตัวเอง ในการทำงานและทำงานได้ผลเป็นประโยชน์แก่สังคมอย่างเต็มที่ด้วย ในลักษณะ
 เช่นนี้ งานคือเงิน และงานก็เป็นความสุขด้วย ไม่ใช่ทำงานให้ได้เงิน แล้วจึงจะเป็นความสุข คือต้อง
 ไปผ่านเงินก่อน ถ้าอย่างนี้ งานก็กลายเป็นความทุกข์ (พระธรรมปิฎก 2543ข, 27-30)

การทำงานในลักษณะที่พระธรรมปิฎกกล่าวมานี้เป็นการทำงานเพื่องาน ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ และเพื่อประโยชน์แก่สังคมส่วนรวมด้วย ทำให้ผู้ทำงานด้วย “อุดมคติ” แบบนี้ ทำงานอย่างมีความสุข เพราะเห็นคุณค่าของงานและภูมิใจที่ได้ทำประโยชน์แก่สังคมพร้อมกันไปด้วยในขณะเดียวกัน

ดังนั้น การทำงานเพื่อแสวงหาประโยชน์ต่างๆ ทั้งในชาตินี้ ชาติหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งคือนิพพาน จึงไม่ได้ทำเพื่อตัวเองคนเดียว แต่เป็นการทำเพื่อสังคมหรือส่วนรวมด้วย สอดคล้องกับพุทธพจน์ที่ทรงสอนให้ทำประโยชน์แก่ตนเอง แก่ผู้อื่น และทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น โดยตรัสไว้ว่า

เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า “ภิกษุเมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ตน ก็ควรที่จะทำประโยชน์ตนนั้นให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทโดยแท้ เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ของผู้อื่น ก็ควรทำประโยชน์ของผู้อื่นนั้นให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทโดยแท้ หรือเมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ทั้ง ๒ อย่าง ก็ควรทำประโยชน์ทั้ง ๒ อย่างนั้นให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท”

(อ.ส.ต.ต.ก. 23/72/165)

ในการสร้างประโยชน์ 3 แบบนี้ การสร้างประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่นเป็นการสร้างประโยชน์ที่ดีที่สุด รองลงมาคือการสร้างประโยชน์แก่ตนเอง และการสร้างประโยชน์แก่ผู้อื่นเป็นลำดับสุดท้าย ตามนัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในฉฬภิวาทสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก

บุคคล ๔ จำพวกไหนบ้าง คือ

๑. บุคคลผู้ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น
๒. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง
๓. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น
๔. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น

บุคคลผู้ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น เราเรียกว่าเป็นเหมือนท่อนไม้ที่ถูกทิ้งไว้ในป่าช้า ไฟไหม้ทั้งสองข้าง ตรงกลางเป็นนาค ย่อมไม่อำนวยความสะดวกเป็นเครื่องเรือน๑ ทั้งไม่อำนวยความสะดวกเป็นอุปกรณ์ในป่า๒

ในบุคคล ๒ จำพวกแรกของบุคคล ๔ จำพวกเหล่านั้นข้างต้นนี้ บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองงามกว่าและประณีตกว่า

ในบุคคล ๓ จำพวกแรก บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่นงามกว่าและประณีตกว่า

ในบุคคล ๔ จำพวก บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น
เป็นเลิศ ประเสริฐที่สุด เป็นประธาน สูงสุด ยิ่งใหญ่ที่สุด

(อง.จตุกก. 21/95/144)

ตามที่กล่าวมาแสดงว่า พุทธธรรมเห็นว่า การสร้างประโยชน์หรือความสุขควรสร้างให้
เกิดขึ้นทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ไม่ใช่ผู้ทำได้รับประโยชน์ฝ่ายเดียว หรือผู้อื่นได้รับประโยชน์เพียงฝ่าย
เดียว การสร้างประโยชน์ตามหลักพุทธธรรมจึงเป็นการประสานประโยชน์ทั้งของบุคคลและสังคม
เข้าด้วยกัน แต่พุทธศาสนายอมรับว่ามนุษย์ต้องสร้างประโยชน์ของตนให้เกิดขึ้นมาก่อน เพราะถ้า
ทุกคนสามารถสร้างประโยชน์ตนได้อย่างสมบูรณ์แล้วย่อมมีผลให้ผู้อื่นและสังคมได้รับประโยชน์ไป
ด้วย (สุภาวดี นัมมณีสถร์ 2539, 37) กล่าวอีกอย่างก็คือ ถ้าบุคคลทำประโยชน์ตนได้อย่างถูกต้อง
ตามหลักพุทธธรรม ก็จะเกิดประโยชน์แก่ผู้อื่นและสังคมด้วย ดังกรณีแพทย์ทำหน้าที่รักษาผู้อื่น
แพทย์ผู้นั้นย่อมได้รับประโยชน์ของตนคือหน้าที่ที่ประสบความสำเร็จและได้รับรายได้หรือเงินที่จะ
ไปหาความสุขแก่ตัวเอง ในขณะที่เดียวกันประโยชน์ของผู้อื่นและสังคมก็เกิดขึ้นด้วย เพราะคนไข้
ได้รับการรักษาจากแพทย์ผู้นั้นจนหายจากอาการเจ็บป่วย และถ้าแพทย์ผู้นั้นได้นำเงินที่ได้มาไป
ช่วยเหลือสังคมในด้านอื่นๆ อีก สังคมก็จะได้รับประโยชน์ไปด้วย ซึ่งเท่ากับการสร้างประโยชน์ทั้งแก่
ตนเองและผู้อื่นนั่นเอง

ฉะนั้น เป้าหมายของกิจกรรมทางเศรษฐกิจแนวพุทธจึงมีลักษณะเชิงอุดมคติหรือเป็นเรื่อง
ทางจิตวิญญาณมากกว่าเรื่องทางวัตถุอย่างในเศรษฐศาสตร์ตะวันตก แม้จะไม่ได้ถึงเรื่องวัตถุก็ตาม
ซึ่งเราอาจจะกล่าวได้ว่า พุทธเศรษฐศาสตร์เป็นเศรษฐศาสตร์สายกลางระหว่างวัตถุกับจิตวิญญาณ
ก็ได้ นอกเหนือจากการเป็นสายกลางในเรื่องอื่นๆ เช่น ระหว่างการไม่เบียดเบียนตนเองและการไม่
เบียดเบียนผู้อื่น

หลักการทางจิตวิญญาณสำหรับกิจกรรมทางเศรษฐกิจตามแนวคิดของพุทธศาสนาที่สอน
ให้ยึดเป้าหมายของการพัฒนาคุณภาพชีวิตดังกล่าวมานี้ จะเป็นไปได้อย่างถูกต้องสมบูรณ์ต้อง
อาศัยคุณธรรมสำคัญประการหนึ่งอันได้แก่ “ปัญญา” หรือ “สัมมาทิฐิ” คือความเห็นที่ถูกต้อง ดัง
จะเห็นได้จากคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงสอนให้คนรู้จักหาทรัพย์โดยชอบธรรม และรู้จักใช้ทรัพย์ใน
การเลี้ยงดูตัวเองช่วยเหลือผู้อื่นและทำบุญ รวมทั้งต้องมีปัญญากำกับไม่ให้ลุ่มหลงหรือเดินทางผิด
ด้วย โดยทรงจำแนกบุคคลผู้ครองเรือนที่ทรงเรียกว่า “กามโกสีบุคคล” ไว้ 10 ประเภทตามลักษณะ
การหาและการใช้จ่ายทรัพย์ดังนี้

- 1) กามโกสีบุคคลบางคนในโลกนี้แสวงหาโภคทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม ด้วยการงานที่
ผิด ครั้นแสวงหาได้แล้ว ไม่บำรุงตนให้เป็นสุข และไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ

- 2) กามโกศีนุคคลบางคนในโลกนี้แสวงหาโภคทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม ด้วยการงานที่ผิด ครั้นแสวงหาได้แล้ว บำรุงตนให้เป็นสุข แต่ไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ
- 3) กามโกศีนุคคลบางคนในโลกนี้แสวงหาโภคทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม ด้วยการงานที่ผิด ครั้นแสวงหาได้แล้ว บำรุงตนให้เป็นสุข และแจกจ่ายทำบุญ
- 4) กามโกศีนุคคลบางคนในโลกนี้แสวงหาโภคทรัพย์ทั้งโดยชอบธรรม และไม่ชอบธรรม ด้วยการงานที่ผิดบ้าง ไม่ผิดบ้าง ครั้นแสวงหาได้แล้ว ไม่บำรุงตนให้เป็นสุข และไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ
- 5) กามโกศีนุคคลบางคนในโลกนี้แสวงหาโภคทรัพย์ทั้งโดยชอบธรรมและไม่ชอบธรรม ด้วยการงานที่ผิดบ้าง ไม่ผิดบ้าง ครั้นแสวงหาได้แล้ว บำรุงตนให้เป็นสุข แต่ไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ
- 6) กามโกศีนุคคลบางคนในโลกนี้แสวงหาโภคทรัพย์ทั้งโดยชอบธรรมและไม่ชอบธรรม ด้วยการงานที่ผิดบ้าง ไม่ผิดบ้าง ครั้นแสวงหาได้แล้ว บำรุงตนให้เป็นสุข และแจกจ่าย ทำบุญ
- 7) กามโกศีนุคคลบางคนในโลกนี้แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม ด้วยการงานที่ไม่ผิด ครั้นแสวงหาได้แล้ว ไม่บำรุงตนให้เป็นสุข และไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ
- 8) กามโกศีนุคคลบางคนในโลกนี้แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม ด้วยการงานที่ไม่ผิด ครั้นแสวงหาได้แล้ว บำรุงตนให้เป็นสุข แต่ไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ
- 9) กามโกศีนุคคลบางคนในโลกนี้แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม ด้วยการงานที่ไม่ผิด ครั้นแสวงหาได้แล้ว บำรุงตนให้เป็นสุข และแจกจ่าย ทำบุญ แต่เป็นผู้มัวเมา หมกมუნ จดจ่อ ไม่เห็นโทษ ไม่มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก ใช้สอยโภคทรัพย์เหล่านั้น
- 10) กามโกศีนุคคลบางคนในโลกนี้แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม ด้วยการงานที่ไม่ผิด ครั้นแสวงหาได้แล้ว บำรุงตนให้เป็นสุข และแจกจ่าย ทำบุญ ทั้งเป็นผู้ไม่มัวเมา ไม่หมกมუნ ไม่จดจ่อ เห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก ใช้สอยโภคทรัพย์เหล่านั้น

(อง.ทสก. 24/91/207-208)

กามโกศีนุคคลประเภทสุดท้ายจัดเป็นบุคคลที่แสวงหาและใช้ทรัพย์ได้อย่างถูกต้องสมบูรณ์
แบบเพราะมีปัญญาคอยกำกับอยู่ด้วย อย่างไรก็ตาม การจะมีปัญญามากคอยกำกับจะต้องมีการ
พัฒนาปัญญาขึ้นมา ซึ่งการพัฒนาจะเป็นไปได้ก็ต้องอาศัยการเรียนรู้และฝึกฝนอบรมกับ
กัลยาณมิตรมีครูที่ทรงความรู้และคุณธรรมเป็นต้นและจากการประสบการณ์ในการทำกิจกรรมต่างๆ

รวมทั้งกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ดังนั้น ในทางกลับกัน การดำเนินการทางเศรษฐกิจก็มีเป้าหมายในการพัฒนาปัญญาด้วยเช่นกัน จึงกลายเป็นว่าต่างฝ่ายต่างอาศัยกันระหว่างการดำเนินการทางเศรษฐกิจที่ชอบธรรมตามหลักพุทธธรรมกับปัญญา ปัญญาจึงกลายเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญตัวหนึ่งด้วยเช่นกัน

ดังนั้น การที่เศรษฐกิจตามแนวพุทธธรรมต้องยึดหลักศีลธรรมและการช่วยเหลือสังคมก็เพราะดำเนินตามเป้าหมายของหลักการเรื่องจิตวิญญาณ และในทางกลับกันการจะพัฒนาคุณภาพชีวิตและคุณค่าทางจิตวิญญาณต่างๆ ต้องอิงอาศัยการปฏิบัติตามหลักศีลธรรม การดำเนินการทางเศรษฐกิจจึงต้องมีหรืออาศัยทั้งเรื่องศีลธรรมและจิตวิญญาณเป็นหลักการสำคัญในการขับเคลื่อนให้ดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล จึงอาจกล่าวได้ว่า หลักการทางจิตวิญญาณของพุทธธรรมเป็นทั้งเป้าหมายและเกณฑ์หรือกรอบสำหรับการดำเนินการทางเศรษฐกิจ สันโดษคือความรู้จักพอ ไม่โลภมาก และมัตตัญญูตาคือความรู้ประมาณหรือความพอดี ความพอเพียง จึงเป็นคุณธรรมที่เป็นทั้งเป้าหมายและเป็นกรอบสำหรับการดำเนินการทางเศรษฐกิจ นอกเหนือจากจะเป็นเครื่องมือในการดำเนินการทางเศรษฐกิจที่จะกล่าวต่อไปด้วย

3. วิธีการทางเศรษฐกิจของพุทธธรรม

แนวคิดในเรื่องวิธีการทางเศรษฐกิจของพุทธธรรมมีความคาบเกี่ยวและสัมพันธ์กับแนวคิดด้านหลักการทางเศรษฐกิจของพุทธธรรมที่กล่าวมาแล้วอย่างแนบแน่น โดยมีประเด็นสำคัญที่ขอนำมาอภิปรายดังต่อไปนี้

3.1 ความร่วมมือและการแบ่งปันช่วยเหลือกัน

วิธีการสำหรับการดำเนินการเศรษฐกิจตามหลักพุทธธรรมที่สำคัญประการแรกก็คือการใช้ความร่วมมือกันและการแบ่งปันช่วยเหลือกันในการทำงานหรือดำเนินการทางเศรษฐกิจ แต่ก็ไม่ได้ปฏิเสธการแข่งขัน ดังที่พระธรรมปิฎกได้อธิบายไว้ว่า “ในแง่ของเศรษฐศาสตร์ เขาบอกว่า เป็นธรรมชาติของมนุษย์ที่จะมีการแข่งขันกัน แต่ในทางพุทธศาสนาบอกว่า มนุษย์นั้นมีธรรมชาติทั้งแข่งขันและร่วมมือ” (พระธรรมปิฎก 2543ก, 102-103) วิธีการดำเนินการทางเศรษฐกิจของพุทธศาสนาจึงยอมรับการแข่งขันที่อยู่ในกรอบของศีลธรรม หรือยอมรับการแข่งขันแบบสร้างสรรค์และเป็นธรรม ไม่ใช่การแข่งขันแบบเอาัดเอาเปรียบหรือทำลายคู่แข่ง

ยิ่งกว่านั้น พระธรรมปิฎกยังชี้ให้เห็นอีกว่า ความร่วมมืออันเกิดจากการใช้การแข่งขันเป็นแรงจูงใจเพื่อให้คนร่วมมือกันในการแข่งขันกับฝ่ายอื่นเป็นความร่วมมือเทียม แต่การร่วมมือกันเพื่อสนองความต้องการพัฒนาคุณภาพชีวิตเป็นความร่วมมือแท้ มนุษย์มีความสามารถในการร่วมมือ

กันเพื่อคุณค่าที่แท้ การที่จะหันเหให้มนุษย์เปลี่ยนจากการแข่งขันกันมาร่วมมือกันในการที่จะแก้ปัญหามนุษย์เป็นการฝึกฝนพัฒนามนุษย์อย่างหนึ่ง (พระธรรมปิฎก 2543ก, 103-104) อย่างไรก็ตาม เราอาจมองอีกมุมหนึ่งได้ว่า พุทธธรรมยอมรับการแข่งขันที่ขอบธรรมหรือการแข่งขันแบบช่วยเหลือกัน เพราะการแข่งขันแบบเน้นการร่วมมือกันและช่วยเหลือกันนั้นยังมีความเป็นไปได้ และเป็นการแข่งขันที่ไม่เกิดการทำร้ายผู้อื่นหรือเอาตัวเขาเปรียบกัน แต่เป็นการแข่งขันเพื่อสร้างสรรค์ผลงานให้มีคุณภาพมากที่สุดเท่าที่จะทำได้

นักวิชาการตะวันตกอย่างเฟเดอริก แอล. ไพร์เออร์ (Federic L. Pryor) ศาสตราจารย์ด้านเศรษฐศาสตร์ที่สวอทมอร์ คอลเลจ ได้แสดงความเห็นในเรื่องการแข่งขันตามทัศนะของพุทธศาสนาไว้ว่า แน่แน่นอนว่า พุทธศาสนายอมรับการแข่งขันโดยทั่วไป เพราะเป็นไปได้ที่จะแข่งขันกันโดยไม่ได้ทำร้ายผู้อื่น ไพร์เออร์อ้างข้อมูลจากงานเขียนของคิง (King) ที่กล่าวถึงคำพูดของนักเขียนด้านเศรษฐกิจชาวพม่าที่ว่า ถ้าคนตีความ (การตลาดแนวพุทธ) ว่าเป็นการแข่งขันเสรี มันก็เป็นการแข่งขันโดยไม่มีศัตรู (competition without rivalry) เพราะชัยชนะของคนคนหนึ่งไม่ได้หมายความว่าความพ่ายแพ้ของคนอื่น (Pryor 1991, 20) ซึ่งทัศนะดังกล่าวนี้ก็คล้ายคลึงกับที่ได้อภิปรายมาแล้ว

เรื่องการทำงานแบบร่วมมือกันจะเห็นได้ชัดจากการทำงานของคนในหน่วยงาน หรือหน่วยธุรกิจเดียวกัน เพราะปัจจุบันเป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางแล้วว่า การทำงานอย่างเป็นทีมเวิร์คซึ่งก็คือการร่วมมือช่วยกันเป็นวิธีการที่มีประสิทธิภาพสูง พุทธธรรมก็มีแนวคิดในทำนองเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากคำสอนเรื่องความสามัคคี พรหมวิหารสี่ และสังคหวัตถุสี่ ที่สอนให้คนร่วมมือกันและช่วยเหลือกันในการทำกิจกรรมหรือหน้าที่ต่างๆ

คำสอนเรื่องสาราณียธรรม 6 ที่ทรงสอนให้พระภิกษุปฏิบัติเพื่อความสามัคคีปรองดองกันเป็นตัวอย่างหนึ่งของคำสอนที่เห็นความสำคัญของความสามัคคีหรือความร่วมมือในการดำเนินชีวิตหรือกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุในธรรมวินัย

๑. ตั้งมั่นเมตตาภายในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง แม้ก็เป็นสาราณียธรรมที่ทำให้เป็นที่รัก ทำให้เป็นที่เคารพ เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์กัน เพื่อความไม่วิวาทกัน เพื่อความสามัคคีกัน เพื่อความเป็นอันเดียวกัน
๒. ตั้งมั่นเมตตาปัจเจกกรรม ฯลฯ
๓. ตั้งมั่นเมตตาตามโนกรรมในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง แม้ก็เป็นสาราณียธรรมที่ทำให้เป็นที่รัก ทำให้เป็นที่เคารพ

เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์กัน เพื่อความไม่วิวาทกัน เพื่อความสามัคคีกัน
เพื่อความเป็นอันเดียวกัน

๔. บริโภคโดยไม่แบ่งแยกกลางทั้งหลายที่ประกอบด้วยธรรม ได้มาโดยธรรม

โดยที่สุดแม้เพียงบิณฑบาต บริโภคร่วมกับพรหมจารีทั้งหลาย ผู้มีศีล
แม้ก็เป็นสราณียธรรมที่ทำให้เป็นที่รัก ทำให้เป็นที่เคารพ

เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์กัน เพื่อความไม่วิวาทกัน

เพื่อความสามัคคีกัน เพื่อความเป็นอันเดียวกัน

๕. มีศีลที่ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท ท่านผู้รู้สรรเสริญ

ไม่ถูกตักทาและทักสิญ์ครอบงำ เป็นไปเพื่อสมาธิเสมอกันกับเพื่อนพรหมจารี
ทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง แม้ก็เป็นสราณียธรรมที่ทำให้เป็นที่รัก

ทำให้เป็นที่เคารพ เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์กัน เพื่อความไม่วิวาทกัน

เพื่อความสามัคคีกัน เพื่อความเป็นอันเดียวกัน

๖. มีอริยทักสิญ์ อันเป็นธรรมเครื่องนำออกเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบแก่ผู้ทำตาม

เสมอกันกับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง

แม้ก็เป็นสราณียธรรมที่ทำให้เป็นที่รัก ทำให้เป็นที่เคารพ

เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์กัน เพื่อความไม่วิวาทกัน

เพื่อความสามัคคีกัน เพื่อความเป็นอันเดียวกัน

(วิ.ป. 8/274/368-369)

ตามคำสอนนี้ ผู้อยู่ร่วมกันหรือทำงานร่วมกัน ควรมีไมตรีจิตต่อกัน และแบ่งปันกันจะทำให้
เกิดความสามัคคี ไม่ทะเลาะวิวาทกัน ความสามัคคีจะทำให้เกิดประโยชน์และความสุขแก่หมู่คณะผู้
สามัคคีร่วมมือกัน ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสความสามัคคีว่าเป็นเหตุประการหนึ่งที่ทำให้เกิดความสุขไว้
ว่า

การเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นเหตุนำสุขมาให้

การแสดงสัตถธรรม เป็นเหตุนำสุขมาให้

ความสามัคคีของหมู่ เป็นเหตุนำสุขมาให้

ความเพียรของคนที่สามัคคีกัน เป็นเหตุนำสุขมาให้

(ขุ.ธ. 25/194/93)

คำสอนเรื่องความสามัคคีเมื่อนำมาประสานกับคำสอนเรื่องปัจจุสมุปปาทที่แสดงการอิง

อาศัยกันของสิ่งต่างๆ จะแสดงให้เห็นว่า กิจกรรมทางเศรษฐกิจต้องใช้ความร่วมมือหรือการอาศัยกัน
เพื่อขับเคลื่อนให้ภารกิจที่ดำเนินการอยู่นั้นสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี

จากคำสอนเรื่องความสามัคคีหรือความร่วมมือกันที่กล่าวมาแล้วนั้น เราพบด้วยว่า การที่เราจะร่วมมือกันได้นั้นต้องอาศัยการมีน้ำใจต่อกันหรือการช่วยเหลือกัน ดังที่ปรากฏในคำสอนเรื่องสาราณียธรรมหรือข้อปฏิบัติอันเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน ซึ่งสอดคล้องกับคำสอนเรื่องพรหมวิหารและสังคหวัตถุที่สอนให้คนมีเมตตากรุณาต่อกัน มีความเอื้ออาทรช่วยเหลือกัน

พระธรรมปิฎกอธิบายเรื่องพรหมวิหารและสังคหวัตถุกับการทำงานไว้อย่างน่าสนใจ โดยมีประเด็นสำคัญอยู่ว่า พรหมวิหารสี่ เป็นหลักที่ครอบคลุมสำหรับการที่มนุษย์อยู่ในโลกและเป็นส่วนร่วมของโลก เป็นคุณธรรมประจำในใจซึ่งเมื่อออกสู่การปฏิบัติจะมีหลักธรรมอีกชุดหนึ่งมารับช่วงซึ่งเป็นภาคปฏิบัติการอันได้แก่สังคหวัตถุสี่ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติสำหรับยึดเหนี่ยวใจคนและประสานหมู่ชนไว้ในความสามัคคี

ในพรหมวิหารสี่อย่างนั้น เมตตาใช้ในสถานการณ์ที่คนอื่นอยู่เป็นปกติ ได้แก่ความเป็นมิตรต่อผู้อื่น กรุณาใช้ในสถานการณ์ที่คนอื่นตกต่ำลง เดือดร้อน มีความทุกข์ มีปัญหา ได้แก่ความมีจิตใจพลอยไหวไปตามความทุกข์ของผู้อื่น ต้องการช่วยเหลือปลดปล่อยความทุกข์ของเขา มุทิตาใช้ในสถานการณ์ที่คนอื่นประสบความสำเร็จ ทำสิ่งที่ถูกต้องดีงาม มีความสุข ได้แก่ความพลอยยินดีเอาใจช่วยส่งเสริมสนับสนุนผู้อื่น และอุเบกขาใช้ในสถานการณ์ที่ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลไปละเมิดทำความเสียหายต่อตัวธรรมคือหลักการ ซึ่งอาจเป็นหลักการแห่งความเป็นจริงความชอบธรรมตามธรรมชาติหรือหลักการที่มนุษย์บัญญัติขึ้นมาเป็นกติกาสังคมมีกฎหมาย และระเบียบขององค์กรเป็นต้น ได้แก่การหยุดความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลนั้น เพื่อไม่ไปแทรกแซงก้าวล่วงตัวธรรม และจะได้รักษาหลักการหรือกฎเกณฑ์ไว้ อุเบกขาจึงช่วยให้เกิดความพอดี ช่วยวางขอบเขตว่า การช่วยเหลือหรือความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลจะต้องไม่ให้เสียธรรม และการช่วยเหลือต้องเป็นการช่วยที่让他พึ่งตนเองได้ ไม่ใช่ช่วยจนเขากลายเป็นนักรับความช่วยเหลือ

ส่วนสังคหวัตถุสี่ คือ ทาน การให้ปัน ปิยวาจา การพูดด้วยใจรัก อตถจริยา การบำเพ็ญประโยชน์ เอาเรี่ยวแรงเข้าช่วย และสมานัตตตา ความมีตนเสมอ ทำตัวให้เข้ากับเขาได้ ก็จะมารับช่วงปฏิบัติการต่อจากพรหมวิหารในใจ เช่น ทานจะเป็นการให้ด้วยความเมตตากรณีคนอื่นอยู่เป็นปกติ เป็นการให้ด้วยกรุณากรณีบุคคลนั้นเป็นทุกข์ และเป็นการให้ด้วยมุทิตากรณีบุคคลนั้นทำสิ่งดีงามแต่ขาดทุนรอน ส่วนสมานัตตตาจะหนักไปทางอุเบกขาซึ่งเป็นตัวกลางที่จะรักษาหลักการและความเที่ยงธรรมไว้ คือไม่ลำเอียง ไม่เลือกปฏิบัติ ไม่ถือตัว และร่วมสุขร่วมทุกข์ (พระธรรมปิฎก 2543ข, 191-220)

พรหมวิหารสี่ และสังคหวัตถุสี่ จึงแสดงถึงการร่วมมือกันและการช่วยเหลือเกื้อกูลกันอย่างบริสุทธิ์ใจต่อกัน ซึ่งหากปฏิบัติตามได้เช่นนี้ การทำงานหรือการดำเนินการทางเศรษฐกิจใดๆ ก็

ย่อมจะเป็นไปได้ด้วยดี และบรรลุเป้าหมายทางจิตวิญญาณของพุทธศาสนาด้วย เพราะได้พัฒนาคุณธรรมและคุณภาพชีวิตต่างๆ ของมนุษย์

ฉะนั้น แม้จะมีได้ปฏิเสธรการแข่งขันในด้านเศรษฐกิจ แต่พุทธธรรมก็เน้นให้เป็นการแข่งขันโดยชอบธรรมและให้ร่วมมือกันช่วยเหลือกันมากกว่าที่จะเป็นศัตรูต่อกัน ซึ่งเศรษฐกิจระบบสหกรณ์ที่สมาชิกทุกคนมีส่วนร่วมกันในการดำเนินการและระบบเศรษฐกิจชุมชนที่อาศัยการประสานมือร่วมแรงร่วมใจกันทำจัดเป็นตัวอย่างหนึ่งของการดำเนินการเศรษฐกิจแบบนี้ ซึ่งขบวนการสรวโหทยะของศรีลังกาก็เน้นการดำเนินการทางเศรษฐกิจแบบนี้เช่นกัน การร่วมมือกันและการช่วยเหลือกันทั้งในหน่วยงานหรือองค์กรเดียวกันและระหว่างองค์กรจึงเป็นวิธีการแนวพุทธที่นักคิดสมัยปัจจุบันหลายคนสนับสนุน

3.2 การดำเนินการภายในกรอบของศีลธรรมและการทำประโยชน์ต่อสังคม

จากการที่พุทธเศรษฐศาสตร์ยึดศีลธรรมเป็นหลักการสำคัญ การดำเนินการทางเศรษฐกิจใดๆ จึงต้องอยู่ภายในกรอบของศีลธรรม ต้องไม่ผิดจริยธรรมหรือจรรยาบรรณต่างๆ อย่างน้อยก็ในระดับที่สังคมยอมรับได้ หรือไม่มีผลกระทบต่อสังคมจนเกิดความเสียหายรุนแรง หลักศีลธรรมหรือความชอบธรรมจึงเป็นหลักสำคัญที่ใช้เป็นแนวทางในการดำเนินการทางเศรษฐกิจ ดังที่ปัจจุบันนิยามพูดถึง “ธรรมาภิบาล” (good governance) หรือ “บรรษัทภิบาล” (corporate governance) ที่เป็นหลักการบริหารหรือกระบวนการตัดสินใจที่ดีงาม คือดำเนินงานเพื่อสาธารณะและถูกต้องตามหลักศีลธรรมและมนุษยธรรม ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญของการพัฒนาที่ยั่งยืน (sustainable development) (เสรี พงศ์พิศ 2547, 80)

ตามหลักของสัมมาอาชีวะ การประกอบอาชีพหรือธุรกิจใดๆ ต้องถูกต้องตามหลักศีลธรรม ไม่มีการฉ้อโกงหรือทำร้ายใคร กล่าวอีกอย่างก็คือ การประกอบอาชีพตามหลักสัมมาอาชีวะ “ควร” เป็นการประกอบอาชีพที่ผลิตสินค้าให้คุณแก่มนุษย์ ไม่ผลิตสินค้าที่เป็นโทษ เช่น ยาพิษ และยาเสพติด หรืออาวุธที่ใช้ทำลายล้างชีวิต ไม่เบียดเบียนธรรมชาติแวดล้อมและมนุษย์หรือสังคม พฤติกรรมและความสัมพันธ์ระหว่างนายจ้างกับลูกจ้างก็ต้องเป็นไปตามกรอบของศีลธรรม ไม่มีการเอารัดเอาเปรียบกัน แต่ควรมีน้ำใจต่อกันซึ่งเป็นหลักการทางคุณธรรมหรือจิตวิญญาณซึ่งเป็นอีกหลักการหนึ่งที่มาคู่กัน ดังจะเห็นได้จากคำสอนเรื่องทศ 6 ตอนที่ว่าด้วยข้อปฏิบัติสำหรับนายจ้างและลูกจ้าง ซึ่งนายจ้างและลูกจ้างต่างควรตั้งใจทำหน้าที่ของตนและมีความเอื้ออาทรต่อกัน พุทธพจน์ในกามโกคีสสูตรที่กล่าวมาแล้ว พระพุทธเจ้าก็ทรงประทานเกณฑ์สำหรับใช้พิจารณาเกี่ยวกับทรัพย์ 3 ข้อ คือ เกณฑ์เกี่ยวกับการแสวงหาทรัพย์ ซึ่งพิจารณาจากความชอบธรรม เกณฑ์เกี่ยวกับการใช้จ่ายทรัพย์ ซึ่งพิจารณาจากตนเอง ผู้อื่น และการใช้ทรัพย์ทำความดี เกณฑ์เกี่ยวกับท่าทีหรือทัศนคติที่ควรมีต่อทรัพย์ คือลุ่มหลงมัวเมาหรือไม่ลุ่มหลงมัวเมา เห็นคุณเห็นโทษ

หรือไม่ เป็นทาสของทรัพย์หรือเป็นนายของทรัพย์ (ปรีชา ช้างขวัญยืน 2545, 66) เกณฑ์หรือทำที่ต่อทรัพย์ทั้ง 3 ข้อนี้ ล้วนเกี่ยวข้องกับศีลธรรมและคุณธรรมหรือคุณค่าทางจิตวิญญาณ ถือได้ว่าเป็นไปตามหลักสัมมาอาชีวะ

นอกจากนั้น การใช้โภคทรัพย์ก็ยังคงดำเนินตามหลักโภคอาทิยะ 5 ประการที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งเกี่ยวข้องกับการใช้ทรัพย์ในการเลี้ยงตนเอง ครอบครัว มิตรสหาย และผู้ร่วมงาน การป้องกันอันตราย การทำพลี 5 (คือการต้อนรับแขก การสงเคราะห์ญาติ การบำรุงราชการด้วยการเสียภาษี เป็นต้น การบำรุงเทวดาหรือสิ่งที่เคารพบูชา และการทำบุญอุทิศให้บุพพการีชน) และการบำรุงสมณพราหมณ์คือพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ การทำตามหลักโภคอาทิยะนี้ถือได้ว่า เป็นการทำตามหลักศีลธรรม เช่น การเลี้ยงดูครอบครัวซึ่งรวมถึงบิดามารดาเป็นหน้าที่ที่ต้องกระทำ หากไม่กระทำจะเป็นการผิดศีลธรรม เพราะละเลยต่อหน้าที่ที่ต้องกระทำของตน

อย่างไรก็ตาม ตามที่ได้อภิปรายมาแล้วในเรื่องหลักการว่า อาชีพหรือการทำธุรกิจที่ผิดหลักสัมมาอาชีวะหรือผิดคำสอนเรื่องมิจฉาจรณวิชาอาจยังพอรับได้ หากมีจิตสำนึก รู้ผิดชอบชั่วดี และพยายามป้องกันความเสียหายที่อาจเกิดตามมาให้มากที่สุด เช่น ถ้าขายยาพิษ ก็ควรดูว่า ควรขายให้ใคร เขาจะซื้อไปทำอะไร ไม่ควรขายให้คนที่มีแนวโน้มที่จะนำไปฆ่าตนเองหรือผู้อื่น หรือหากเป็นของมีนเมา ก็ควรเลือกคนซื้อที่ไม่ใช่เด็กหรือวัยรุ่น และเมื่อมีโอกาส ก็ควรเปลี่ยนอาชีพเสีย ยิ่งไปกว่านั้น พระธรรมปิฎกยังชี้ให้เห็นอีกว่า การดำเนินการทางเศรษฐกิจตามหลักศีลธรรม หรือสัมมาอาชีวะนอกจากจะต้องไม่เบียดเบียนผู้อื่นซึ่งเป็นความหมายในเชิงปฏิเสธแล้ว ยังต้องมีความหมายในเชิงสร้างสรรค์ด้วย คือ “อาชีพที่เราทำนี้ จะเรียกว่า สัมมาชีพ ต้องเป็นอาชีพที่ช่วยแก้ปัญหาหรือช่วยสร้างสรรค์ชีวิตและสังคมอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยช่วยให้ชีวิตดีขึ้น สังคมเจริญงอกงามขึ้น อย่างน้อยก็บำบัดปัดเป่าความทุกข์ยากเดือดร้อน” (พระธรรมปิฎก 2543ข, 37-38) การดำเนินการทางเศรษฐกิจตามหลักศีลธรรมจึงรวมถึงการช่วยเหลือผู้อื่นและสังคมด้วย ซึ่งตรงกับที่อภิปรายมาแล้วในเรื่องหลักการทางเศรษฐกิจของพุทธธรรม และเกี่ยวโยงกับการมีเป้าหมายทางจิตวิญญาณด้วย

3.3 การทำงานโดยมีคุณค่าทางจิตวิญญาณเป็นแรงกระตุ้น

จากการที่พุทธเศรษฐศาสตร์มีเรื่องจิตวิญญาณเป็นเป้าหมาย วิธีการทางเศรษฐกิจของพุทธธรรมจึงใช้คุณค่าทางจิตวิญญาณของพุทธธรรมเป็นแรงกระตุ้น แทนที่จะเป็นกำไรทางด้านเงินหรือวัตถุสิ่งของหรือความมั่งคั่ง การมีคุณธรรมและการพัฒนาคุณภาพชีวิตหรือความเป็นมนุษย์เป็นแรงกระตุ้นทำให้เราดำเนินการทางเศรษฐกิจได้อย่างสงบสุขและมั่นคงยั่งยืนมากกว่า หรืออาจกล่าวว่า เศรษฐกิจแนวพุทธมีบุญเป็นกำไร และใช้กำไรคือบุญนี้เป็นแรงกระตุ้น ก็คงไม่ผิด เพราะบุญก็คือความดีที่ชาวพุทธเชื่อว่าจะส่งผลดีต่อผู้กระทำ ซึ่งเกี่ยวข้องกับเรื่องคุณธรรมและคุณค่าทางจิต

วิญญาณที่รวมถึงอิสรภาพของชีวิตคือนิพพาน บุญหรือบารมีในพุทธศาสนาถือได้ว่าเป็นแรงกระตุ้นหรือแรงบันดาลใจหลักของชาวพุทธในการดำเนินชีวิตในทุกๆ ด้านรวมทั้งด้านเศรษฐกิจด้วย พระธรรมปิฎกชี้ให้เห็นว่า การมุ่งเอากำไรสูงสุดในทัศนะของทุนนิยมเป็นจุดหมายสูงสุดหรือจุดหมายหลัก สังคมจะอยู่ไม่ได้ แต่พุทธธรรมก็ได้ปฏิเสธกำไรสูงสุดเสียทีเดียว เพียงแต่ถือเป็นจุดหมายรอง โดยท่านอธิบายไว้ว่า

ถ้าขึ้นเอากำไรสูงสุดเป็นเกณฑ์วัดความสำเร็จทั่วไปหมดในสังคมนี้ สังคมจะอยู่ไม่ได้ ต้องพังแน่ๆ เพราะฉะนั้น หลักการตามกฎธรรมชาติ คือความจริงที่แท้จะต้องรักษาไว้ เราที่ตั้งเป็นจุดหมายสูงสุด แล้วจึงตามด้วยจุดหมายรองของมนุษย์

จุดหมายสูงสุดของการตั้งโรงพยาบาลคือ การช่วยให้ประชาชนบรรเทาเบาบางจากโรคภัยไข้เจ็บมีสุขภาพดีขึ้น จุดหมายสูงสุดนี้ เป็นเกณฑ์วัดความสำเร็จที่แท้ของเรา แต่จุดหมายรองคือ กำไรสูงสุด เราต้องมีด้วย แล้วหาทางประสาน คือ ขันต้นไม่ให้ขัดกัน ถ้าการได้กำไรจะทำให้ประสิทธิภาพในการรักษาพยาบาลย่อหย่อนลงไป เราต้องหยุด และขั้นต่อไป ให้กำไรของเราไปเกื้อหนุนต่อจุดหมายที่แท้ที่หนึ่ง คือให้กำไรของเราไปเกื้อหนุนการช่วยให้มนุษย์หายโรคภัยไข้เจ็บมีสุขภาพดีขึ้น

(พระธรรมปิฎก 2543ข, 174-175)

จุดหมายสูงสุดที่พระธรรมปิฎกพูดถึงก็คือเรื่องของจิตวิญญาณอันได้แก่ การทำหน้าที่ที่สอดคล้องกับธรรมชาติหรือสัจธรรมและคุณธรรมนั่นเอง ซึ่งก็คือการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลักพุทธธรรม เมื่อเอากำไรทางด้านวัตถุเป็นจุดหมายรอง กำไรหรือความมั่งคั่งจึงไม่ใช่แรงกระตุ้นหลัก คือเป็นได้แค่แรงกระตุ้นรอง การที่พุทธธรรมไม่ได้ปฏิเสธเรื่องกำไร เพราะกำไรหรือโภคทรัพย์ยังมีความสำคัญดังได้กล่าวมาแล้ว และการใช้กำไรแรงกระตุ้นรองก็ยังมีประโยชน์ในระดับโลกียะ เพราะช่วยกระตุ้นให้เกิดความขยันในการประกอบอาชีพสุจริต ทั้งนี้เนื่องจากปุถุชนยังตัดกิเลสไม่ได้ ความอยากได้กำไรจึงยังมีอยู่และโภคทรัพย์ก็ยังคงมีความจำเป็นทั้งต่อการดำรงชีวิต และการปฏิบัติธรรม เมื่อใช้กำไรหรือโภคทรัพย์เป็นจุดหมายรองโดยมีจุดหมายหลักคือ กฎธรรมชาติหรือสัจธรรมและคุณธรรมเป็นตัวนำทาง การดำเนินการทางเศรษฐกิจก็จะไปในทำนองคลองธรรมและเกิดประโยชน์ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม

นอกจากนั้น พระธรรมปิฎกยังชี้ให้เห็นอีกว่า การนำเอาความต้องการคุณภาพชีวิตมาเป็นแรงกระตุ้นจะทำให้เราทำงานด้วยความสุขความพอใจ เพราะความหมายของงานคือความพอใจ ไม่ใช่ความจำใจอย่างในเศรษฐศาสตร์ตะวันตก ตามทัศนะของพระธรรมปิฎก ความหมายของในแง่เศรษฐศาสตร์กับพุทธเศรษฐศาสตร์ต่างกันโดยสัมพันธ์กับความต้องการสองอย่าง กล่าวคือ

แบบที่ 1 ถ้าทำงานด้วยความต้องการคุณภาพชีวิต (รวมทั้งต้องการพัฒนาตนหรือพัฒนาศักยภาพของมนุษย์) ผลได้จากการทำงานตรงกับความต้องการทันที เพราะฉะนั้น การทำงานจึงเป็นความพอใจ

แบบที่ 2 ถ้าทำงานด้วยความต้องการสิ่งปรนเปรอตน ผลได้จากการทำงานไม่ใช่ผลที่ต้องการ แต่เป็นเงื่อนไขเพื่อให้ได้ผลอย่างอื่นที่ต้องการ เพราะฉะนั้น การทำงานจึงเป็นความจำใจ

(พระธรรมปิฎก 2543ก, 94-95)

การที่คนเรายังต้องการแรงกระตุ้นหรือแรงบันดาลใจให้ทำงานหรือดำเนินการทางเศรษฐกิจต่างๆ ก็เพราะธรรมชาติของมนุษย์ต้องมีความพอใจหรือความปรารถนาซึ่งอาจเป็นฝ่ายดีหรือฝ่ายชั่วก็ได้เป็นแรงกระตุ้น แต่ในทางพุทธศาสนาต้องการให้เราควบคุมและสร้างแรงกระตุ้นฝ่ายดี คือ “ฉันทะ” หรือ “กุศลธรรมฉันทะ” อันได้แก่ความพอใจหรือความปรารถนาฝ่ายดี ซึ่งถือเป็นองค์ประกอบหรือองค์ธรรมสำคัญเบื้องต้นในการทำสิ่งต่างๆ ให้ประสบความสำเร็จโดยเป็นหนึ่งในองค์ประกอบ 4 อย่างที่เรียกรวมกันว่า “อิทธิบาท” อันได้แก่ฉันทะคือความพอใจ วิริยะคือความเพียร จิตตะคือความใส่ใจหรือความมีสมาธิ และวิมังสาคือความไตร่ตรองหรือปัญญา ความรู้ชัด (อภิ.วิ. 35/433, 436, 439, 442/343-347)

จะเห็นว่า ตามหลักอิทธิบาท 4 นี้ ฉันทะเป็นตัวเริ่มต้นที่ส่งผลให้เกิดองค์ธรรมหรือคุณธรรมอื่นๆ ตามมา คือคนเราเมื่อพอใจในสิ่งใด ก็เกิดความพยายามที่จะชวนชวนทำในสิ่งนั้น พร้อมทั้งมีจิตใจจดจ่อไม่ฟุ้งซ่านในสิ่งนั้น เมื่อใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองร่วมด้วย สิ่งนั้นย่อมมีโอกาสสำเร็จในทางเศรษฐกิจก็เช่น ผู้ที่มีฉันทะที่จะพัฒนาคุณค่าทางจิตวิญญาณหรือคุณภาพชีวิตของตนด้วยการดำเนินการทางเศรษฐกิจอย่างใดอย่างหนึ่งมีการผลิตเป็นต้น ก็จะมีกำลังใจ เกิดความเพียรเอาใจใส่ในการกระทำสิ่งนั้น เมื่อใช้ปัญญาประกอบไปด้วย การดำเนินการทางเศรษฐกิจนั้นย่อมมีโอกาสประสบความสำเร็จด้วยดีและโดยชอบธรรม ทั้งนี้เพราะฉันทะที่เป็นตัวจุดประกายหรือตัวนำทางเป็นความพอใจในฝ่ายดี กอปรกับมีปัญญาหรือความรู้ที่ถูกต้องกำกับด้วย ยิ่งส่งผลให้ออกมาทางที่ชอบธรรม

การมีแรงบันดาลใจที่ถูกต้องดังกล่าวมานี้ จึงเป็นสิ่งสำคัญสำหรับการดำเนินการทางเศรษฐกิจตามครรลองแห่งพุทธธรรม ซึ่งแน่นอนว่า พุทธธรรมไม่ได้มองในแง่อุดมคติจนเกินกว่าจะเป็นจริงได้ เพราะพุทธธรรมยังยอมรับเรื่องวัตถุหรือความสุขทางโลกอยู่ ดังจะเห็นได้จากคำสอนเรื่องสุขของคฤหัสถ์ 4 อย่าง ซึ่งมีเรื่องสุขจากความมีทรัพย์ (อติสุข) และสุขจากการใช้สอยทรัพย์ (โภคสุข) อยู่ด้วย แต่เป็นความสุขที่ต้องมีการควบคุมหรือจำกัดขอบเขตโดยมีคุณธรรมหรือจริยธรรมกำกับอยู่

ปริชา ช้างขวัญยืน แสดงความเห็นในประเด็นนี้ไว้ว่า ความสุขที่คนในระบบทุนนิยมลุ่มหลง นั้นพุทธศาสนายอมรับให้มีได้ในขอบเขตจำกัด และแม้ในระดับที่เป็นความสุขของคฤหัสถ์ พระพุทธเจ้าก็ยังตรัสถึงคุณค่าอื่นที่ยิ่งกว่าการได้เสพสุขทางกาย ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ที่ว่าด้วย เรื่องสุขของคฤหัสถ์ 4 อย่าง เพราะสุขจากความมีทรัพย์มีธรรมกำกับคือต้องเป็นทรัพย์ที่หามาได้ด้วย สุจริต เป็นของชอบธรรม สุขที่เกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์ก็คือสุขจากการที่ใช้จ่ายทรัพย์เลี้ยงตน เลี้ยงดู ผู้ที่อยู่ในความดูแล ทำสิ่งดีงาม และสุขจากความไม่เป็นหนี้ก็ทำให้ไม่เป็นภาระแก่คนรอบข้างที่ จะต้องใช้หนี้ให้หากตัวเองพิการหรือตายไป (ปริชา ช้างขวัญยืน 2545, 68-69)

ดังนั้น การดำเนินการทางเศรษฐกิจตามแนวพุทธธรรมจึงประกอบไปด้วยคุณธรรมและ ความดีงามต่างๆ ทั้งเพื่อตนเองและผู้อื่น ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดองค์รวมของพุทธศาสนา คุณค่า ทางจิตวิญญาณจึงเป็นทั้งแรงกระตุ้น และเป็นกรอบหรือหลักการที่ต้องมาคู่กับหลักศีลธรรมสำหรับการ ดำเนิน การทางด้านเศรษฐกิจ

3.4 ใช้วิธีการแบบสายกลางที่เรียบง่าย รู้จักพอ และรู้จักประมาณ

วิธีการแบบทางสายกลางของพุทธศาสนาก็มีผู้อ้างถึงบ่อยครั้งเมื่อกล่าวถึงการกระทำใน เรื่องต่างๆ เช่น การทำงาน และการออกกำลังกาย จนอาจเกิดความสับสนกับมัชฌิมาปฏิปทา คือ อริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งเน้นเรื่องศีล สมาธิ และปัญญาเพื่อนำไปสู่ความหลุดพ้นหรือนิพพาน ซึ่งเป็น ทางสายกลางระหว่างการปฏิบัติสุดโต่ง 2 อย่างคืออัตตกิลมณญโยค (การทำตนเองให้ลำบากหรือ ใช้วิธีทรมานร่างกายเพื่อให้บรรลุความหลุดพ้น) กับกามสุขัลลิกานุโยค (การเสพกามสุขต่างๆ เพื่อให้บรรลุความหลุดพ้น) อย่างไรก็ตาม ในความเป็นจริง ข้อปฏิบัติแบบ “สายกลาง” ในพุทธ ธรรมยังมีในเรื่องอื่นๆ อีก แต่อาจเป็นคำสอนปลีกย่อย เช่น เรื่องการรับประทานแต่พอดีก็เป็นวิธีการ แบบสายกลางระหว่างการรับประทานน้อยไปกับการรับประทานมากเกินไป ซึ่งมีอยู่ในคำสอนเรื่อง มัตตัญญูตา (ความรู้จักประมาณ) ด้วย แต่เราก็อาจ “ถอด” หลักทางสายกลางหรือ “วิธีการแบบ สายกลาง” จากคำสอนต่างๆ รวมทั้งเรื่องมัชฌิมาปฏิปทาได้ คือถอด “หลักการ” ที่ว่า วิธีการที่ดีที่ ถูกต้องควรจะอยู่ตรงกลางระหว่าง “ที่สุด” หรือความสุดโต่ง 2 ด้าน เช่นเดียวกับมัชฌิมาปฏิปทา และคำสอนอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องมีสันโดษและมัตตัญญูตาเป็นต้น

ลักษณะสำคัญของวิธีการแบบสายกลางคือความเรียบง่าย รู้จักพอ และรู้จักประมาณ ซึ่ง กล่าวอีกอย่างก็คือ ความพอดีและความพอเพียง ซึ่งตรงกับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ว่า ความเรียบง่าย รู้จักพอ และรู้จักประมาณ หรือความพอดีและ ความพอเพียง เป็นลักษณะสำคัญของวิธีการแบบสายกลางของพุทธศาสนา ก็เพราะลักษณะ ดังกล่าวอยู่ตรงกลางระหว่างวิธีการสุดโต่ง 2 ด้านคือทำมากเกินไปกับทำน้อยไป เช่น การบริโภคมากเกินไปกับการบริโภคน้อยเกินไป การผลิตมากเกินไปกับการผลิตน้อยเกินไป

การกระทำที่รู้จักพอ (สันโดษ) คือการรู้จักหยุดไม่ทำต่อ ไม่โลภมาก ซึ่งมาคู่กับความรู้จักประมาณ (มัตตัญญูตา) คือความรู้ว่า เท่าไหร่ควรหยุด ไม่ควรทำต่อ ซึ่งจะช่วยบอกให้เรารู้จักพอหรือรู้จักหยุด เช่น รู้ว่า การออกทำงานประมาณเท่าไรเหมาะสม ไม่ควรทำมากกว่านั้น ทำให้เราหยุด ไม่ทำงานต่อ ซึ่งกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ รู้ความพอดีและความพอเพียงแล้วจึงหยุดไม่ทำต่อ ไม่อยากทำหรืออยากได้มากกว่านั้น

ดังนั้น การกระทำอะไรที่ “พอดี” จึงหมายถึงไม่มากเกินไปและไม่น้อยไป ซึ่งเป็นความหมายเดียวกับ “สายกลาง” ที่อยู่ระหว่างความสุดโต่ง 2 อย่าง ส่วนความ “พอเพียง” ก็เป็นเกณฑ์ขั้นต่ำของความพอดี เป็นสิ่งที่ต้องมาด้วยกันกับความพอดี คือการจะตัดสินว่า เท่าไหร่พอดี ก็ต้องดูว่าอย่างน้อย มันเพียงพอต่อสิ่งที่ทำและความสามารถของตนหรือไม่ และสามารถพึ่งตัวเองได้หรือไม่ ถ้าไม่พอและต้องไปอาศัยผู้อื่นมากเกินไปก็จะเกินความพอดี เช่น การบริโภคอาหารต้องดูว่าบริโภคเท่าไรจึงจะพอดี ไม่มากเกินไปซึ่งจะทำให้ยึดอัดแน่นท้องหรือท้องเสีย และไม่น้อยไปจนไม่อิ่มซึ่งจะทำให้อ่อนแรงไม่มีกำลังจะประกอบกิจการงาน ต้องบริโภคให้เพียงพอต่อความต้องการของร่างกาย

นอกจากนั้น วิธีการแบบสายกลางของพุทธธรรมยังหมายถึงการอยู่ระหว่างเรื่องทางวัตถุกับเรื่องทางจิตหรือจิตใจและจิตวิญญาณ เพราะวิธีการของพุทธศาสนาให้ความสำคัญทั้งแก่วัตถุและจิต ไม่ใช่วัตถุนิยมแบบทุนนิยม แต่ก็ไม่ใช่วัตถุนิยมสุดโต่งที่ปฏิเสธความสำคัญของวัตถุ วิธีการแบบสายกลางจึงต้องคำนึงถึงทั้งเรื่องวัตถุและจิตใจ เช่น การบริหารงานบุคคลก็ต้องคิดถึงเรื่องสวัสดิการและค่าตอบแทนของคนงานซึ่งเป็นเรื่องของวัตถุ และในขณะเดียวกันก็ต้องแสดงความเป็นมิตรและเชื้ออาหารต่อคนงาน ซึ่งในภาคปฏิบัติจะไปด้วยกัน เพราะการที่เรามีสวัสดิการต่างๆ ให้ส่วนหนึ่งก็เพราะเราคิดถึงเรื่องขวัญกำลังใจของคนงานและต้องการแสดงไมตรีจิตและความห่วงใยต่อคนงาน

ที่ว่า ความเรียบง่ายเป็นลักษณะของวิธีการแบบสายกลางของพุทธธรรมนั้น หมายความว่า การกระทำที่ซับซ้อนยุ่งยากมากเกินไปจะเป็นการกระทำที่เกินความพอดี ซึ่งผิดหลักความสันโดษและมัตตัญญูตา แต่ไม่ได้หมายความว่า ทำอะไรอย่างง่ายๆ ฉาบฉวย ไม่ต้องมีขั้นตอนหรือการวางแผนการใดๆ เลย ซึ่งจะกลายเป็นความมั่งง่ายและประมาทซึ่งเป็นการกระทำที่เกินความพอดีและไม่พอเพียงอีกเช่นกัน ความเรียบง่ายจึงเป็นอีกความหมายหนึ่งของความพอดีและความพอเพียงหรือเป็นนัยของคำสอนเรื่องสันโดษและมัตตัญญูตา

ในเรื่องความเรียบง่ายนี้ ชูมาเคอร์ก็เห็นในทำนองเดียวกับที่กล่าวมาแล้วว่า แม้พุทธศาสนาส่วนใหญ่จะสนใจเรื่องความหลุดพ้น ต่างจากวัตถุนิยมที่ส่วนใหญ่สนใจเรื่องสินค้า แต่จากการที่พุทธศาสนาเป็น “ทางสายกลาง” (The Middle Way) ดังนั้น จึงไม่มีทางที่จะปฏิเสธสวัสดิการหรือ

ความเป็นอยู่ที่ดีในด้านกายภาพ เพราะไม่ใช่ความมั่งคั่งหรือโภคทรัพย์ที่ขวางทางความหลุดพ้น แต่เป็นความยึดติดความมั่งคั่งต่างหาก และไม่ใช่การเสพสุขสิ่งที่ทำให้ความสุขแต่เป็นความกระหายอยากสิ่งเหล่านั้นต่างหากที่ขวางทางความหลุดพ้น ฉะนั้น ชูมาเคอร์จึงเห็นว่ากุญแจสำคัญของพุทธเศรษฐศาสตร์จึงได้แก่ความเรียบง่ายและการไม่ใช้ความรุนแรง วิธีชีวิตแบบพุทธใช้หนทางที่เล็กแต่นำไปสู่ผลลัพธ์ที่น่าพอใจอย่างน่าอัศจรรย์ (Schumacher 1973, 169)

ตามทัศนะของชูมาเคอร์ ความเรียบง่ายจึงเป็นเรื่องเดียวกับทางสายกลางของพุทธธรรม เพราะใช้วิธีบริโภคน้อยที่สุดแต่ทำให้ได้ความเป็นอยู่ดีมากที่สุด ไม่ถือว่าการบริโภคมากเป็นเครื่องวัดมาตรฐานความเป็นอยู่ (standard of living) อย่างในเศรษฐศาสตร์ตะวันตก การบริโภคน้อยแต่พอดีซึ่งเกี่ยวข้องกับใกล้ชิดกับการไม่ใช้ความรุนแรง เพราะเมื่อบริโภคน้อยการใช้ทรัพยากรก็น้อยไปด้วยทำให้โอกาสที่จะขัดแย้งกันมีน้อย (Schumacher 1973, 170) จึงเป็นความหมายของทางสายกลางคือความเรียบง่าย

อย่างไรก็ตาม ดูเหมือนชูมาเคอร์จะเห็นว่า ระบบเศรษฐกิจแบบ “จืดแต่แจ่ว” ของพุทธเศรษฐศาสตร์นี้เหมาะสมกับชุมชนขนาดเล็กเท่านั้น แต่เกลนและบาร์บารา อเล็กซานดริน (Glen and Barbara Alexandrin) นักเศรษฐศาสตร์ชาวอเมริกันกลับเห็นว่า พุทธเศรษฐศาสตร์สามารถใช้ได้กับนโยบายทางเศรษฐกิจของโลกตะวันตกเลยทีเดียว เพราะ “ปัจจัยพุทธ” (Buddha-element) ในบุคคลแต่ละคนมีส่วนสัมพันธ์กับการบริโภคและพฤติกรรมในทางเศรษฐกิจของมนุษย์ เช่น ผู้ที่มีความเมตตาต่อสัตว์อาจจะงดกินเนื้อ ความต้องการบริโภคเนื้อสัตว์ก็อาจจะลดลงตามส่วน ในขณะที่ความต้องการอาหารทดแทนชนิดอื่นเช่นพืชผักต่างๆ อาจจะสูงขึ้น (Alexandrin 1992, 137 อ้างในทวีวัฒน์ ปุณทริกวิวัฒน์ 2541, 65) ในเรื่องนี้ผู้วิจัยคิดว่า ความเรียบง่ายดังกล่าวมานั้นสามารถนำไปใช้ได้กับชุมชนหรือองค์กรขนาดใหญ่ก็ได้ เพราะแม้ชุมชนหรือองค์กรขนาดใหญ่จะมีความซับซ้อนมากกว่าชุมชนหรือองค์กรขนาดเล็ก หรือสามารถใช้หลักความเรียบง่ายได้ดีกว่า แต่หลักความเรียบง่ายก็ยังจำเป็นและสามารถใช้ได้ กล่าวคือชุมชนหรือองค์กรขนาดใหญ่สามารถจัดระบบหรือใช้วิธีการที่มีขั้นตอนหรือความซับซ้อนให้น้อยที่สุด และบริโภคหรือใช้สอยทรัพยากรเท่าที่จำเป็นให้ได้มากที่สุด ซึ่งจะมีผลดีตามมากเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากแนวคิดและวิธีการสมัยใหม่อย่างนววิศวกรรม (re-engineering) ที่เน้นให้ลดขั้นตอนและลดการใช้ทรัพยากรต่างๆ รวมทั้งพนักงานหรือคนทำงานในการดำเนินการ ซึ่งมีลักษณะ “จืด” คือเล็กหรือซับซ้อนน้อย แต่ “แจ่ว” คือมีประสิทธิภาพหรือได้ผลดีเช่นกัน

อนึ่ง นอกจากเป็นนัยของคำสอนเรื่องสันโดษและมัตตัญญูตาแล้ว นักคิดหลายคนก็ตีความเรื่องความเรียบง่ายว่ามาจากคำสอนเรื่องความไม่ยึดติด (non-attachment) นั่นคือตามคำสอนเรื่องความไม่ยึดติด เราควรมีชีวิตที่เรียบง่าย (life of simplicity) และบริโภคมกกว่าความจำเป็นเพียง

เล็กน้อย (Pryor 1991, 26) ซึ่งความหมายของความเรียบง่ายนี้ก็ไม่ต่างจากที่กล่าวมาแล้ว คือไม่ทำอะไรเกินความพอดี การบริโภคมากกว่าความจำเป็นไม่มากจนเกินไปก็จัดเป็นความพอดีได้ในความหมายหนึ่งเพราะเข้ากันได้กับคำสอนเรื่องสันโดษและมัตตัญญูตาที่จะอธิบายต่อไป

“สันโดษ” เป็นคำที่คนไทยนิยมใช้ทับศัพท์ แต่มักเข้าใจความหมายผิดเพี้ยนไป กลายเป็นความมักน้อย เกียจคร้าน ไม่อยากทำอะไร ในความเป็นจริง สันโดษหมายถึงความยินดีตามเกณฑ์ที่เหมาะสมกับตัวเอง เช่น ยินดีเฉพาะทรัพย์สมบัติที่ตนเองหามาได้ ไม่โลภมาก หรือยินดีตามที่กำลังความสามารถของตนเองมีอยู่ ซึ่งนัยของคำสอนนี้ตรงกับ “ความรู้จักพอ” ซึ่งอาศัย “ความพอดี” และ “ความพอเพียง” หรือ “ความรู้จักประมาณ” คือมัตตัญญูตาเป็นเกณฑ์ตัดสินว่า ควร “หยุด” ตรงนี้ เพราะเท่านี้กำลังพอดีไม่มากเกินไปไม่น้อยไปและเพียงพอสำหรับความเป็นอยู่หรือเหมาะสมสำหรับกิจกรรมนั้นๆ มัตตัญญูตาจึงเป็นตัว “ปัญญา” คือ “รู้” ว่าทำขนาดไหนหรือทำอย่างไรจึงจะพอดี ส่วนการหยุดการกระทำหรือหยุดความต้องการ ณ จุดที่มัตตัญญูตาบอกไว้ก็คือสันโดษ สันโดษที่นิยมพูดถึงกันได้แก่สันโดษ 3 อย่างคือ

- 1) ยถาลาภสันโดษ ยินดีตามที่ได้ คือสิ่งที่ได้มาด้วยความเพียรของตน ก็พอใจสิ่งนั้น
- 2) ยถาพลสันโดษ ยินดีตามกำลัง คือพอใจเพียงแค่อำกำลังร่างกาย สุขภาพ และขอบเขตใช้สอยของตน ของที่เกินกำลังก็ไม่หวังไว้
- 3) ยถาสารูปสันโดษ ยินดีตามสมควร คือพอใจตามที่สมควรแก่ภาวะ ฐานะ แนวทางชีวิต และจุดหมายแห่งการกระทำของตน

(พระธรรมปิฎก 2546, 273)

ตามคำอธิบายนี้ สันโดษเป็นความยินดีในสิ่งที่ชอบธรรมและในขอบเขตที่เหมาะสมไม่เกินกำลังความสามารถและฐานะหรือเงื่อนไขอื่นๆ ความยินดีในลักษณะเช่นนี้นำไปสู่การกระทำหรือพฤติกรรมที่พอดีพอเหมาะไม่มากเกินไปไม่น้อยเกินไป และพอเพียงสำหรับชีวิตหรือการดำเนินกิจกรรมนั้นๆ สิ่งที่ได้มาโดยชอบธรรมของตนเอง สภาพร่างกายและความสามารถของตน และฐานะหรือสภาพชีวิตของตนเอง จึงเป็น “กรอบ” หรือ “ขอบเขต” บังชี้ “ความพอดี” ที่เราไม่ควรพอใจเกินไปกว่านั้น ซึ่งกรอบเหล่านี้ก็อยู่ในระดับที่มี “ความพอเพียง” สำหรับบุคคลคนนั้นด้วย ซึ่งการรู้ว่าตรงไหนหรืออะไรคือกรอบดังกล่าวนี้ก็คือมัตตัญญูตา ความรู้จักประมาณ ซึ่งเป็นตัวปัญญาและความรู้ที่จำเป็นสำหรับความยินดีที่ถูกต้องคือสันโดษ ความสันโดษจึงต้องอาศัยความรู้จักประมาณหรือรู้จักความพอดี กล่าวอีกอย่างก็คือความรู้จักประมาณเป็นเหตุเกิดหรือฐานรองรับของความสันโดษดังพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุ^๑นั้นในธรรมวินัยนี้

ได้อาหารและเครื่องนุ่งห่มในกาลแล้ว

พึงรู้จักประมาณเพื่อสันโดษ

(ขุ.ม. 29/206/599)

การที่ความรู้จักประมาณหรือมัตตัญญุตานในพระไตรปิฎกเน้นไปที่การรับและการบริโภค ปัจจัย 4 ดังคำอธิบายของพระสารีบุตรในคัมภีร์มหานิเทศ (ขุ.ม. 29/206/601) เป็นเพราะทรงสอนแก่พระภิกษุที่ไม่ได้ทำหน้าที่ทางการผลิตและการกระจายผลผลิต แต่สำหรับคฤหัสถ์มีความรู้จักประมาณนี้สามารถขยายและปรับใช้ในเรื่องการผลิตและการกระจายผลผลิตได้ เพราะความรู้จักประมาณหรือรู้จักความพอดีเป็นรากฐานสำคัญสำหรับกิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกอย่างที่ต้องการความมั่นคงยั่งยืน

พระธรรมปิฎกก็อธิบายมัตตัญญุตานเป็นเรื่องความพอดีและความเป็นสายกลาง โดยได้กล่าวไว้ว่า ในทางพุทธศาสนามีข้อปฏิบัติที่เต็มไปด้วยเรื่องมัชฌิมา ความเป็นทางสายกลาง ความพอดี มัตตัญญุตาน รู้จักพอดี เต็มไปหมด ตลอดจน “สมตา” ที่เทียบได้กับคำว่า “สมดุล” หรือ “ดุลยภาพ” ความพอดีคือจุดที่คุณภาพชีวิตกับความพึงพอใจมาบรรจบกัน หมายความว่า เป็นการได้รับความพึงพอใจด้วยการตอบสนองความต้องการคุณภาพชีวิต ตามหลักพุทธเศรษฐศาสตร์การบริโภคคือการใช้สินค้าและบริการบำบัดความต้องการ ซึ่งทำให้ได้รับความพึงพอใจโดยมีคุณภาพชีวิตเกิดขึ้น คุณภาพชีวิตเกิดขึ้นทันทีที่บริโภค การบริโภคไม่ใช่แค่ได้รับความพึงพอใจก็จบ คุณภาพชีวิตที่เกิดจากการบริโภคนั้นจะเป็นฐานสนับสนุนการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ต่อไป

พระธรรมปิฎกเห็นว่า ความรู้จักประมาณคือรู้จักพอดี ความพอประมาณคือความพอดี คำว่า “มัตตัญญุตาน” คือความรู้จักพอดี ความรู้จักประมาณรู้จักพอดีในการบริโภคหมายถึงความพอดีที่ให้คุณภาพชีวิตมาบรรจบกับความพึงพอใจ (พระธรรมปิฎก 2543ก, 123-127) ดังนั้น ความรู้จักประมาณหรือความรู้จักพอดีจึงเป็นฐานของความสันโดษอันได้แก่ความรู้จักพอ หรือรู้ว่าควรพอใจในประมาณเท่านั้นเพราะประมาณเท่านั้นทำให้เกิดคุณภาพชีวิต

คำสอนอีกคำสอนหนึ่งของพระพุทธเจ้าที่สื่อนัยเหมือนสันโดษคือสมชีวิตา การดำเนินชีวิตที่เหมาะสม ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติหรือองค์ธรรมข้อหนึ่งในคำสอน “ทิฏฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกธรรม” คือข้อปฏิบัติหรือหลักธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขในปัจจุบัน ซึ่งนพพร เรืองสกุล นักคิด นักเขียนทางด้านเศรษฐกิจ เห็นว่า คำสอนเรื่องทิฏฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกธรรมนี้เป็นหมวดธรรมสำหรับชีวิตที่พอดีหรือเป็นหมวดธรรมที่เน้นความพอดี โดยได้อธิบายธรรมที่เป็นองค์ประกอบ 4 อย่างของหมวดธรรมนี้ไว้ว่า

1) **ขยัน** (อุฏฐานสัมปทา) ความขยันหมั่นเพียรในการทำหน้าที่ ทำการงานสุจริตด้วยความตั้งใจจนมีความชำนาญ มีความขยันในการหาช่องทางและอุปายวิธีในการทำงานให้ลุล่วงไปได้อย่างได้ผลดี คือเป็นความขยันทางปัญญาด้วย ไม่ใช่ขยันแต่ทางกายเท่านั้น

- 2) **รู้จักเก็บรักษา** (อารักขสัมปทา) การรู้จักเก็บรักษาทรัพย์สินอันได้ทำไว้แล้วให้อยู่ดี ไม่เสื่อมไป
 - 3) **คบคนดีเป็นมิตร** (กัลยาณมิตตตา) การพบปะ สนทนา เรียนรู้ อยู่ใกล้ และเอาเยี่ยงอย่างคนดี มีคุณธรรมเพียบพร้อม ย่อมเป็นประโยชน์และความเป็นสุขของผู้อยู่ใกล้
 - 4) **มีความเป็นอยู่พอเหมาะ** (สมชีวิตา) การมีความเป็นอยู่เหมาะสม รู้จักกำหนดรายได้รายจ่ายเลี้ยงชีวิตแต่พอดี มิให้อัดคัดหรือฟุ่มเฟือย มีรายได้เห็นอรรถประโยชน์ และมีส่วนเหลือเก็บไว้ นวพร เรื่องสกุล สรุปว่า เมื่อรู้จักหา รู้จักเก็บรักษา และมีเพื่อนดีแล้ว สิ่งสุดท้ายที่รวมสรุปลงเป็นลีลาการดำเนินชีวิตอย่างพอเหมาะพอควรก็เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเองเกือบเป็นอัตโนมัติ คนจะมีความเป็นอยู่อย่างพอดีก็เพราะชีวิตของเขาเองตัวจากการปฏิบัติตามธรรม 3 ข้อแรกนั่นเอง (นวพร เรื่องสกุล 2550,32-34)
- ดังนั้น การรู้จักความพอดีและการรู้จักพอทำให้การทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจเป็นไปอย่างเรียบง่ายและเพียงพอสำหรับความสำเร็จของกิจกรรมและความเป็นอยู่ของชีวิต วิธีการแบบสายกลางของพุทธธรรมนี้จึงมีลักษณะของความเรียบง่าย ความรู้จักพอ และความรู้จักพอดี อันเป็นฐานของเศรษฐกิจที่ยั่งยืน

3.5 การใช้ปัญญา ความรู้ ความมีเหตุผล และความรอบคอบ

การดำเนินการด้วยวิธีการแบบสายกลางดังกล่าวจะต้องควบคู่ไปกับปัญญา ความรู้ ความมีเหตุผลและความรอบคอบด้วย จึงจะบังเกิดผล เพราะการจะรู้จักประมาณได้ต้องอาศัยโยนิโสมนสิการคือการพิจารณาอย่างรอบคอบด้วยปัญญา ความรู้ และความมีเหตุผล ดังจะเห็นได้จากการที่พระพุทธเจ้ามักตรัสถึงมัตตัญญูตามคัมภีร์อรรถกถาว่าคือการสำรวมอินทรีย์ ซึ่งเป็นเรื่องความรอบคอบในการรับรู้อารมณ์ต่างๆ เช่นใน สุขวิหารสูตร (ขุ.อิติ. 25/29/376) แม้จะเป็นพุทธพจน์ที่ทรงสอนเพื่อการปฏิบัติอย่างเข้มงวดสำหรับพระภิกษุ แต่สำหรับคฤหัสถ์ก็ต้องทำในทำนองเดียวกัน จึงจะได้ผลในกิจกรรมของชีวิตประจำวัน และมัตตัญญูตามคัมภีร์อรรถกถาและอินทรีย์สังวรยังมีความเกี่ยวข้องกับหลักธรรมหรือคุณธรรมข้ออื่นๆ ที่มีปัญญา สติ และความเป็นพหุสูต เป็นต้น ดังปรากฏในคำสอนเรื่องจรรยา 15 หรือที่ในเสขปฏิปาตาสสูตรเรียกว่า “เสขปฏิปาตา” (ม.ม.13/23-26/25-30) ซึ่งแสดงว่าหลักธรรมหรือข้อปฏิบัติเหล่านี้มีความสัมพันธ์กันหรือเกี่ยวพันกัน

โยนิโสมนสิการคือมนสิการหรือการพิจารณาใส่ใจอย่างแยบคายซึ่งเป็นลักษณะของการมีความรอบคอบด้วยเป็นปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นความหมายเดียวกับปัญญาคู่กับปรโตโฆสะคือการรับฟังจากผู้อื่นหรือการได้ข้อมูลจากแหล่งต่างๆ ซึ่งเป็นเรื่องเดียวกับความเป็นพหุสูตคือการได้ฟังมามากหรือมีความรู้มาก ซึ่งในมหาเวทัลลสูตรก็กล่าวไว้ว่า สุตะหรือการฟังการมีความรู้เป็นองค์ธรรม 1 ใน 5 อย่างที่สนับสนุนสัมมาทิฐิ (ม.ม. 12/452/491) โยนิโสมนสิการหรือความรอบคอบ

สัมมาทิฐิหรือปัญญา และความเป็นพหุสูตรหรือการมีความรู้ จึงเป็นหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกัน ซึ่งเมื่อมีองค์ธรรมหรือคุณสมบัติเหล่านี้พร้อมสิ่งที่ตามมาคือความมีเหตุผลอันได้แก่ การพิจารณาและยอมรับความจริงบนฐานของความเป็นเหตุและผลหรือจะทำอะไรก็ต้องมีเหตุผลหรือหลักฐาน เช่น การพูดเรื่องที่มีหลักฐาน (นิทานวดี)

คำสอนที่สื่อถึงความรอบคอบอีกประการหนึ่งคืออัปปมาทะอันได้แก่ความไม่ประมาท มีสติกำกับในการดำเนินชีวิตและกิจกรรมต่างๆ ซึ่งก็คือการมีความรอบคอบนั่นเอง ซึ่งมีคำที่หมายถึงความรอบคอบได้เช่นกันอีกคำหนึ่งคือ “นิสัมมะ กรณัง” (นิสุมม กรณ) ที่แปลว่า “การใคร่ครวญแล้วทำ” อันมีความหมายครอบคลุมถึง “การคิดในระยะยาว” (long-term thinking) หรือการมองการณ์ไกลที่นิยมพูดกันในปัจจุบัน ซึ่งบุคคลที่มีการใคร่ครวญแล้วทำภาษาบาลีเรียกว่า “นิสम्मการิ” ความรอบคอบหรือความไม่ประมาทและความใคร่ครวญแล้วทำจึงมาคู่กับสติและเป็นข้อปฏิบัติหรือคุณสมบัติที่จะทำให้ประสบความสำเร็จ ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ยตย่อมเจริญแก่บุคคลที่มีความขยันหมั่นเพียร

มีสติ มีการงานสะอาด ใคร่ครวญก่อนทำ

สำรวม ดำรงชีวิตโดยธรรม และไม่ประมาท

(ขุ.ธ. 25/24/32)

ตามพุทธพจน์นี้ ผู้ประกอบด้วยความเพียร มีสติ ทำงานสุจริต ใคร่ครวญก่อนทำ สำรวม อินทรีย์ ดำรงชีวิตอย่างชอบธรรม และไม่ประมาท ย่อมได้ยศหรือประสบความสำเร็จในอาชีพการงาน แสดงว่า ความรอบคอบคือการใคร่ครวญก่อนทำและไม่ประมาท รวมทั้งการมีสติ เป็นปัจจัยสำคัญของความสำเร็จในการประกอบอาชีพ

กิจกรรมทางเศรษฐกิจจึงต้องดำเนินการด้วยองค์ธรรมหรือคุณสมบัติเหล่านี้ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่ามีปัญหาเป็นตัวนำเช่นเดียวกับในคำสอนเรื่องอริยมรรคมีองค์ 8 ที่เริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิและถือกันว่าเป็นปัจจัยหรือองค์ประกอบที่เป็นตัวนำของอริยมรรค เพราะหากขาดสัมมาทิฐิคือความเชื่อหรือความเข้าใจที่ถูกต้องแล้วก็ยากจะปฏิบัติหรือดำเนินการได้ถูกต้อง ในเรื่องการใช้ปัญญาในการดำเนินการทางเศรษฐกิจด้านต่างๆ นี้ พระธรรมปิฎกเห็นว่า การบริโภคนั้นเป็นกิจกรรมสำคัญที่จะต้องดำเนินการด้วยปัญญา เนื่องจากการบริโภคนั้นเป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการเศรษฐกิจทั้งหมด เพราะการผลิต การแลกเปลี่ยน และการแจกจ่ายเกิดขึ้นเพราะมีการบริโภค และยังเป็นจุดหมายปลายทางของกระบวนการเศรษฐกิจทั้งหมดอีกด้วย

ตามทัศนะของพระธรรมปิฎก การบริโภคด้วยปัญญาจะทำให้ผู้บริโภคเป็นผู้กำหนดปัจจัยตัวอื่นในกระบวนการเศรษฐกิจ และทำให้ทั้งการบริโภคนั่นเองและกระบวนการเศรษฐกิจทั้งหมดบังเกิดความพอดีและเป็นประโยชน์อย่างแท้จริง ผู้บริโภคต้องรู้จักคุณค่าแท้หรือความหมายที่แท้จริง

ของการบริโภคสินค้าและบริการอันได้แก่คุณค่าที่สนองคุณภาพชีวิต และคุณค่าเทียมหรือความหมายที่ไม่แท้จริงของการบริโภคอันได้แก่คุณค่าเพื่อสนองความอยากเสเพลสิ่งปรนเปรอตน เช่น การบริโภคอาหารเพื่อสุขภาพของร่างกายเป็นการบริโภคด้วยคุณค่าแท้ ส่วนการบริโภคอาหารเพื่อความโก้หรูตามค่านิยมของสังคมเป็นการบริโภคด้วยคุณค่าเทียม ผู้บริโภคที่มีปัญญาเข้าใจคุณค่าอย่างถูกต้องย่อมบริโภคได้อย่างเหมาะสมพอดี เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้ผลิตก็จะผลิตได้พอดีกับความต้องการที่แท้จริงและจำเป็น ผู้จำหน่ายก็เช่นกัน ไม่มีการผลิตจนเกินความจำเป็นอันนำไปสู่การทำลายทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม เพราะผู้ผลิตไม่สามารถมีอิทธิพลเหนือผู้บริโภคจนกำหนดการบริโภคได้ ทำให้การบริโภคเป็นการสนองความต้องการของผู้ผลิต (แต่ในสังคมทุนนิยมไม่ได้เป็นเช่นนี้)

ดังนั้น พระธรรมปิฎกจึงเห็นว่า การบริโภคด้วยปัญญานี้เป็นการบริโภคที่พอดี ซึ่งเป็นแกนของเศรษฐกิจแบบพอดีหรือเศรษฐกิจมัชฌิมา ซึ่งสมควรจะเป็นเศรษฐกิจของมนุษย์ที่มีการศึกษา มีอารยธรรม เศรษฐกิจมัชฌิมานี้ต้องสัมพันธ์กับการพัฒนามนุษย์คือการศึกษา และโยงเป็นปัจจัยแก้กันกับหลักการข้ออื่นๆ (พระธรรมปิฎก 2543ก, 90, 157-166) ตามทัศนะของพระธรรมปิฎก นอกจากปัญญาแล้ว การดำเนินการทางเศรษฐกิจแนวพุทธยังต้องมีหลักปฏิบัติอื่นอีก เช่น การศึกษา

ในทางพุทธศาสนา การศึกษามีความเกี่ยวข้องกับคำสอนหลายอย่าง คำสอนสำคัญประการหนึ่งคือความเป็นพหูสูตหรือการได้ฟังมามากหรือมีข้อมูลมากซึ่งเราอาจเรียกว่า “การมีความรู้” ก็ได้ สาเหตุที่ปัญญาต้องมาเกี่ยวกับความเป็นพหูสูตหรือการมีความรู้ก็เนื่องมาจากการมีความรู้เป็นบ่อเกิดของสัมมาทิฐิหรือปัญญา เพราะประโยคหนึ่งก็คือการมีความรู้นั่นเอง การที่เราจะเชื่อหรือเข้าใจอะไรได้ถูกต้อง นอกจากอาศัยความสามารถในการคิดพิจารณาแล้วก็ต้องอาศัยข้อมูลหรือความรู้เป็นวัตถุดิบในการคิด เมื่อพิจารณาอย่างเหมาะสมก็จะเกิดความเชื่อที่ถูกต้องคือสัมมาทิฐิหรือปัญญา

อภิชาต พันธเสน เห็นว่า พุทธเศรษฐศาสตร์เป็น “ปัญญานิยม” เพราะเน้นปัญญาเป็นปัจจัยในการผลิตหลักหรือเป็นวิธีการผลิต ปัญญาเป็นปัจจัยในการผลิตหลักที่เด่นแต่เพียงอย่างเดียว ส่วนปัจจัยการผลิตอื่นๆ นั้นเป็นเพียงปัจจัยประกอบ ปัญญาจึงเป็นจุดเน้นที่อาจจะกล่าวได้ว่ามีความสำคัญที่สุด ถึงแม้จะไม่ใช่อะไรสิ่งเดียว เพราะในระบบไตรสิกขา ปัญญาจะเกิดขึ้นได้ต้องมีองค์ประกอบทั้งสามร่วมกัน คือ ศีล สมาธิ และปัญญา แต่ศีลและสมาธิเป็นเพียงเงื่อนไขสำคัญของการสะสมปัญญา ศีลจะช่วยให้มีสมาธิ สมาธิจะช่วยให้เกิดสติเพื่อจะนำความรู้มาพิจารณาให้ตรงกับความเป็นจริง ปัญญาจะช่วยกำกับดูแลกิจกรรมต่างๆ ทางเศรษฐกิจให้ดำเนินไปได้อย่างถูกต้อง เช่น ถ้าการผลิตมีปัญหากำกับ ก็จะทำให้เน้นการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและพลังงานที่นำมาใช้ใหม่

ให้มากที่สุด และมีการใช้พลังงานและทรัพยากรที่ใช้แล้วหมดไปให้น้อยที่สุด และปัญญาจะแก้ไข หรือระงับการผลิตที่ทำให้เกิดของเสีย (อภิชาติ พันธเสน 2544, 430-434)

ความสำคัญของปัญญาและความรู้ต่อการดำเนินการทางเศรษฐกิจปรากฏอยู่ในพุทธ ปาปณิกสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงคุณสมบัติของพ่อค้าที่จะเจริญด้วยโภคทรัพย์ว่ามีอยู่ 3 อย่างคือ

- 1) มีตาดี หมายถึงรู้จักสินค้าว่า สินค้าใดจะขายได้กำไร
- 2) มีธุรกิจดี หมายถึงฉลาดในการซื้อและการขายสินค้า
- 3) เพียบพร้อมด้วยที่พักพิงอาศัย หมายถึงมีแหล่งทุนดี คือได้รับความไว้วางใจจากแหล่งทุน

ในการให้กู้ยืมเงินไปลงทุน

(อ.ง. ติก. 20/20/163-164)

การรู้จักเรื่องสินค้าและฉลาดในการซื้อและการขายเป็นเรื่องของปัญญา และความรู้ที่ จะต้องทำงานประสานกัน ถ้าใช้ทั้งปัญญาและความรู้ในการดำเนินการทางธุรกิจ ธุรกิจนั้นย่อมมี โอกาสประสบความสำเร็จสูง เมื่อมีทั้งปัญญาและความรู้ ความมีเหตุผลก็จะเกิดตามมา เพราะผู้มี ปัญญาและความรู้ย่อมจะยอมรับ หรือทำแต่ในสิ่งที่มีเหตุผลรองรับหรือสอดคล้องกับความเป็นเหตุ และผลของเรื่องนั้นๆ หรือเราอาจจะกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า การมีเหตุผลหรือความเป็นผู้มีเหตุผลก็คือ การใช้ปัญญาและความรู้ในการดำเนินการต่างๆ นั้นเอง

3.6 การรู้จักประหยัดและการออม

ในการใช้วิธีการแบบสายกลางและการใช้หลักธรรมต่างๆ มีปัญญาเป็นต้นที่กล่าวมาแล้ว นั้น การรู้จักประหยัดและการออมเป็นวิธีการหนึ่งที่ได้ว่าแฝงรวมอยู่ในวิธีการเหล่านั้นด้วย เพราะ การรู้จักพอ รู้จักประมาณ และการบริโภคด้วยปัญญาทำให้เกิดการใช้จ่ายอย่างประหยัด เพราะเป็น การใช้จ่ายอย่างคุ้มค่าและตรงตามความจำเป็นซึ่งเป็นความหมายของความประหยัด และเมื่อ ประหยัดการใช้จ่าย สิ่งที่ดีตามมาก็คือมีการออมหรือการสะสมทรัพย์สินเกิดขึ้น เพราะมีทรัพย์เหลือ ให้สามารถออมได้ หรือกล่าวในทางกลับกัน เมื่อรู้จักเก็บออม ก็จะทำให้รู้จักประหยัด เพราะรู้ว่าควร ใช้เท่าไร ควรเก็บเท่าไร ผู้ที่สามารถประหยัดได้ จะต้องรู้ว่าควรใช้เท่าไรและควรเก็บเท่าไร การ ประหยัดและการอดออมจึงมาด้วย

การใช้ทรัพย์สินอย่างประหยัดตามหลักของพุทธธรรมสามารถเห็นได้ชัดจากวิธีการใช้จีวร อย่างประหยัดคุ้มค่าของพระอานนท์ที่ท่านได้บอกแก่พระเจ้าอุเทนซึ่งมีใจความว่า

พระเจ้าอุเทนตรัสถามว่า “ท่านอานนท์ ผ้ามากมายอย่างนั้น ท่านจะเอาไปทำอะไร”
ท่านพระอานนท์ถวายพระพรว่า “มหาบพิตร อาตมาจะแจกภิกษุทั้งหลายผู้มีจีวรเก่า”
พระเจ้าอุเทนตรัสถามว่า “ท่านอานนท์ ท่านจะเอาจีวรเก่าที่มีอยู่เดิมไปทำอะไร”
ท่านพระอานนท์ถวายพระพรว่า “มหาบพิตร อาตมาจะทำจีวรเก่าที่มีอยู่เดิมนั้นให้

เป็นผ้าเพดาน”

พระเจ้าอุเทนตรัสถามว่า “ท่านอานนท์ ท่านจะเอาผ้าเพดานเก่าไปทำอะไร”

ท่านพระอานนท์ถวายพระพรว่า “มหาบพิตร อาตมาจะทำผ้าเพดานเก่านั้นให้เป็นปลอกฟูก”

พระเจ้าอุเทนตรัสถามว่า “ท่านอานนท์ ท่านจะเอาผ้าปลอกฟูกเก่าไปทำอะไร”

ท่านพระอานนท์ถวายพระพรว่า “มหาบพิตร อาตมาจะทำผ้าปลอกฟูกเก่านั้นให้เป็นผ้าปูพื้น”

พระเจ้าอุเทนตรัสถามว่า “ท่านอานนท์ ท่านจะเอาผ้าปูพื้นเก่าไปทำอะไร”

ท่านพระอานนท์ถวายพระพรว่า “มหาบพิตร อาตมาจะทำผ้าปูพื้นเก่าให้เป็นผ้าเช็ดเท้า”

พระเจ้าอุเทนตรัสถามว่า “ท่านอานนท์ ท่านจะเอาผ้าเช็ดเท้าเก่าไปทำอะไร”

ท่านพระอานนท์ถวายพระพรว่า “มหาบพิตร อาตมาจะทำผ้าเช็ดเท้าเก่าไปเช็ดธูลี”

พระเจ้าอุเทนตรัสถามว่า “ท่านอานนท์ ท่านจะเอาผ้าเช็ดธูลีเก่าไปทำอะไร”

ท่านพระอานนท์ถวายพระพรว่า “มหาบพิตร อาตมาจะโขลกผ้าเหล่านั้นขายากับโคลนแล้วฉาบทาฝา”

ลำดับนั้น พระเจ้าอุเทนทรงดำริว่า “พระสมณะเชื้อสายศากยบุตรทั้งหมดนี้

นำผ้าไปใช้คุ้มค่า ไม่ใช่เก็บเข้าคลัง” จึงได้ถวายผ้าอีกจำนวน ๕๐๐ ผืนแก่ท่านพระอานนท์

(วิ.จ. 7/445/388-389)

วิธีการใช้ทรัพย์ในอาทิยสูตรที่กล่าวมาแล้วที่พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ใช้ทรัพย์ในการบำรุงเลี้ยงดูบิดามารดาและบุตรภรรยา รวมทั้งทำพลี 5 อย่าง เป็นต้น แสดงถึงการใช้ทรัพย์ในเรื่องที่จำเป็นหรือเหมาะสมซึ่งอยู่ในขอบเขตของการประหยัด หากไม่ใช้จ่ายมากเกินไป และมีการแบ่งทรัพย์ไว้ใช้ในเรื่องอื่นแล้วดังปรากฏในเรื่องการแบ่งทรัพย์ (โภควิภาค) ในสังคาลยสูตร ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงแนะนำวิธีการแบ่งทรัพย์ไว้ซึ่งแสดงถึงการประหยัดและอดออมด้วย โดยตรัสว่า

คฤหัสถ์ในตระกูล ผู้สามารถ

ควรรวบรวมโภคทรัพย์ได้อย่างนี้แล้ว

พึงแบ่งโภคทรัพย์ออกเป็น ๔ ส่วน

คือส่วนหนึ่งใช้สอย ๒ ส่วนใช้ประกอบการงาน

ส่วนที่ ๔ เก็บไว้ด้วยหมายใจว่าจะใช้ในยามมีอันตราย
จึงผูกมัดไว้ได้

(ที.ปา. 11/265/211-212)

พุทธพจน์นี้ทรงสอนให้รู้จักเก็บออมทรัพย์ไว้ใช้ในยามจำเป็น และส่วนที่เอาไว้ใช้สอยก็คือ การใช้ตามคำสอนในอาทิยสูตร ซึ่งเมื่อนำมาประสานเข้าด้วยกันก็จะพบว่า ทรงสอนให้รู้จักใช้อันได้แก่การประหยัด และรู้จักออมด้วย เพราะในการใช้สอยทรัพย์ จะต้องมีการกันส่วนที่จะไว้ใช้ในยามฉุกเฉินด้วย ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อพิจารณาจากหลักการใช้ทรัพย์ในอาทิยสูตร เราจะพบว่า การใช้การประหยัดและการออม นอกจากมีเป้าหมายเพื่อการดำรงชีวิตให้อยู่ได้แล้ว ยังมีเป้าหมายทางศีลธรรมและจิตวิญญาณด้วย เพราะเป็นการใช้การประหยัดและการออมเพื่ออบรมขัดเกลาตนเอง และทำบุญช่วยเหลือผู้อื่น ดังจะเห็นได้จากการใช้ทรัพย์เพื่อบำรุงเลี้ยงดูบุตรภรรยา บิดามารดา และบำรุงสมณพราหมณ์หรือนักบวชซึ่งเป็นการทำหน้าที่และฝึกฝนจิตใจให้รู้จักรับผิดชอบ มีความกตัญญูและมีเมตตากรุณา การประหยัดและการออมจะช่วยให้เรามีทรัพย์ที่จะใช้ในการทำสิ่งเหล่านี้ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น การประหยัดและการออมตามหลักพุทธศาสนาจึงไม่ได้มีเป้าหมายทางด้านวัตถุเพียงอย่างเดียว แต่มีเป้าหมายทางด้านศีลธรรมและจิตวิญญาณหรือมีเป้าหมายทางคุณภาพชีวิตตามหลักพุทธธรรมนั่นเอง

คำสอนเรื่องสมชีวิตาคือการใช้ชีวิตที่เหมาะสมซึ่งมาพร้อมกับคำสอนเรื่องอบายมุขหรือทางแห่งความเสื่อมของโภคทรัพย์ก็เป็นคำสอนที่ส่งเสริมให้รู้จักประหยัดและอดออม ไม่ให้ฟุ้งเฟ้อ ใช้จ่ายสุรุ่ยสุร่าย หรือใช้จ่ายเกินฐานะ ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ในทิมชาณสูตรและอุชชยสูตรที่ตรัสไว้เหมือนกันว่า

สมชีวิตา เป็นอย่างไร

คือ กุลบุตรในโลกนี้รู้ทางเจริญแห่งโภคทรัพย์และทางเสื่อมแห่งโภคทรัพย์แล้ว เลี้ยงชีวิตแต่พอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ให้ฝืดเคืองนักด้วยคิดว่า ‘ด้วยการใช้จ่ายอย่างนี้ รายรับของเราจักเกินรายจ่าย และรายจ่ายของเราจักไม่เกินรายรับ’ เปรียบเหมือนคนซึ่งของ หรือลูกมือของคนซึ่งของ ยกตราซึ่งขึ้นดูก็รู้ได้ว่า ‘ต้องลดลงเท่านั้น หรือเพิ่มขึ้นเท่านั้น’ ฉนใด กุลบุตร ก็ฉนนั่นเหมือนกัน รู้ทางเจริญแห่งโภคทรัพย์และทางเสื่อมแห่งโภคทรัพย์แล้วเลี้ยงชีวิตแต่พอเหมาะไม่ให้ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ให้ฝืดเคืองนักด้วยคิดว่า ‘ด้วยการใช้จ่ายอย่างนี้ รายรับของเราจักเกินรายจ่าย และรายจ่ายของเราจักไม่เกินรายรับ’ ถ้ากุลบุตรนี้มีรายรับน้อย แต่เลี้ยงชีวิตอย่างฟุ่มเฟือย ก็จะมีผู้กล่าวหาเขาได้ว่า ‘กุลบุตรผู้นี้ใช้จ่ายโภคทรัพย์เหมือนคนกินผลมะเดื่อ’ ถ้ากุลบุตรนี้มีรายรับมาก แต่เลี้ยงชีวิตอย่างฝืดเคือง ก็จะมีผู้กล่าวหาเขา

ได้ว่า ‘กุลบุตรนี้จักตายอย่างไม่สมฐานะ’ แต่เพราะกุลบุตรนี้รู้ทางเจริญแห่งโภคทรัพย์และทางเสื่อมแห่งโภคทรัพย์แล้วเลี้ยงชีวิตแต่พอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ให้ฝืดเคืองนัก ด้วยคิดว่า ‘ด้วยการใช้จ่ายอย่างนี้ รายรับของเราจักเกินรายจ่าย และรายจ่ายของเราจักไม่เกินรายรับ’ นี้เรียกว่า สมชีวิตา

พราหมณ์ โภคทรัพย์ที่เกิดขึ้นโดยชอบอย่างนี้ มีทางเสื่อม ๔ ประการ คือ

๑. เป็นนักเลงหญิง
๒. เป็นนักเลงสุรา
๓. เป็นนักเลงการพนัน
๔. เป็นผู้มึนมิตรชั่ว มีสหายชั่ว มีเพื่อนชั่ว

เปรียบเหมือนสระน้ำใหญ่มีทางไหลเข้า ๔ ทาง มีทางไหลออก ๔ ทาง บรูษพึงปิดทางไหลเข้า เปิดทางไหลออกของสระน้ำนั้น และฝนก็ได้ตกต้องตามฤดูกาล เมื่อเป็นเช่นนี้ สระน้ำใหญ่นั้นก็เหือดแห้งไป ไม่เพิ่มปริมาณขึ้นเลย ฉนใด โภคทรัพย์ที่เกิดขึ้นโดยชอบอย่างนี้ ก็ฉนั้นเหมือนกัน มีทางเสื่อม ๔ ประการ คือ

๑. เป็นนักเลงหญิง
๒. เป็นนักเลงสุรา
๓. เป็นนักเลงการพนัน
๔. เป็นผู้มึนมิตรชั่ว มีสหายชั่ว มีเพื่อนชั่ว

(อ.อุ.อ.ฐ. 23/55/346)

ตามพุทธพจน์นี้ สมชีวิตาการเลี้ยงชีวิตที่เหมาะสมนอกจากจะเป็นการดำเนินชีวิตที่พอดี และเพียงพอตามที่กล่าวมาในเรื่องวิธีการแบบสายกลางแล้ว ยังมีลักษณะของการประหยัดและอดออมด้วย เพราะไม่ให้ใช้จ่ายฟุ่มเฟือยเกินความจำเป็นและเกินฐานะของแต่ละคนด้วย ซึ่งจะเท่ากับการประหยัดหรือใช้จ่ายอย่างคุ้มค่าและมีเหตุผลและมีเหลือไว้ออมสำหรับการใช้จ่ายฉุกเฉินหรือการใช้จ่ายในอนาคตต่อไป

คำสอนเกี่ยวกับเรื่องความประหยัด และการอดออมของพระพุทธเจ้าอีกเรื่องหนึ่งปรากฏชัดเจนอยู่ในกถาสุตที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงกถาจริยวัตรธรรมคือ ธรรมหรือข้อปฏิบัติสำหรับการดำรงความมั่นคงของตระกูลให้ยั่งยืนซึ่งมีอยู่ 4 อย่างคือ

1. แสวงหาพัสดุที่หายไป
2. ซ่อมแซมพัสดุที่เก่าคร่ำคร่า
3. รู้จักประมาณในการบริโภค
4. ตั้งสตรีหรือบุรุษผู้มีศีลให้เป็นใหญ่ในเรื่อง

(อ.จ.ต.ก. 21/258/376)

พุทธพจน์ในพระสูตรนี้แสดงให้เห็นวิธีใช้ทรัพย์สินอย่างประหยัดและรู้จักอดออม เพราะเมื่อมีทรัพย์สินหรือสิ่งของในบ้านหายไป ก็ให้ตามหาว่าไปอยู่ในที่ใด ไม่ใช่ให้ไปหาซื้อของใหม่มาใช้แทนเลย เนื่องจากเราอาจเก็บไว้จนลืมไปว่าเก็บไว้ที่ใด และของใช้อันไหนที่เก่าชำรุดยังพอซ่อมได้ ก็ให้

ซ่อมแซมเพื่อจะได้ไม่ต้องไปซื้อของใหม่มาใช้โดยไม่จำเป็น นอกจากนั้น การรู้จักประมาณในการบริโภคคือการกินการใช้ทรัพย์สินสิ่งของอย่างพอดีหรืออย่างประหยัดนั่นเอง ส่วนการตั้งสติหรือบุรุษผู้มีศีลให้เป็นใหญ่ในบ้านก็มีส่วนสำคัญในเรื่องการประหยัดและการอดออมด้วย เพราะผู้มีศีลจะไม่ใช้สอยทรัพย์สินสมบัติในทางที่ผิดศีลซึ่งช่วยประหยัดรายจ่ายได้เป็นอย่างมาก เช่น ผู้มีศีลจะไม่ดื่มสุราและเสพยาเสพติดทำให้ไม่ต้องเสียเงินไปกับสิ่งไร้สาระและเป็นอันตรายเหล่านี้

คำสอนในพุทธศาสนาจึงชี้แนะเรื่องการประหยัดและการอดออมอย่างชาญฉลาดไว้อย่างชัดเจน ซึ่งผู้ที่สามารถนำคำสอนเหล่านี้ไปปฏิบัติได้ก็จะประสบความสำเร็จหรืออย่างน้อยก็ไม่เจอปัญหาในการดำเนินชีวิตด้านเศรษฐกิจของตนเอง

3.7 การพึ่งตนเอง

จากวิธีการที่กล่าวมาทั้งหมด ทำให้เราพบว่า คำสอนหรือแนวคิดที่ด้วยเศรษฐกิจของพุทธศาสนาเน้นให้มนุษย์พึ่งพาตัวเองเป็นหลัก เพราะการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ทางเศรษฐกิจตามหลักพุทธธรรมขึ้นอยู่กับตัวผู้กระทำทางเศรษฐกิจเองเป็นสำคัญ เช่น ต้องรู้จักพอและต้องมีความรู้ จึงอาจกล่าวได้ว่า พุทธธรรมทางด้านเศรษฐกิจสอน “หลักการพึ่งตนเอง” ไว้ด้วย

หลักการพึ่งตนเองของพุทธธรรมเป็นคำสอนประการหนึ่งที่ทราบกันโดยทั่วไป และเป็นคำสอนสำคัญ เพราะพุทธศาสนาไม่ได้สอนให้พึ่งผู้อื่นอย่างลัทธิลัทธิต่างๆ มีเทพเจ้าเป็นต้นให้ช่วยเหลือ แต่สอนให้พึ่งตนเองทั้งในด้านการดำเนินชีวิตประจำวันและการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น กล่าวอีกอย่างก็คือการจะประสบความสำเร็จในชีวิตทุกๆ ด้านต้องพึ่งตนเองเป็นหลักตั้งแต่ระดับต่ำไปถึงระดับสูงหรือตั้งแต่ระดับโลกียะไปจนถึงระดับโลกุตระ ดังจะเห็นได้จากคำสอนหรือพุทธพจน์ต่างๆ จำนวนมากที่สอนในทำนองนี้ เช่น

ตนแลเป็นที่พึ่งของตน บุคคลอื่นใครเล่า จะเป็นที่พึ่งได้
เพราะบุคคลที่ฝึกตนดีแล้ว ย่อมได้ที่พึ่งอันได้โดยยาก

(ขุ.ธ. 25/160/82)

หลักการพึ่งตนเองของพุทธศาสนา แม้จะมีน้ำหนักไปในด้านการปฏิบัติธรรมเพื่อไปสู่สุคติภพและมีนิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุด แต่ก็มีนัยเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตประจำวันด้วย เพราะเมื่อเทียบเคียงกับคำสอนต่างๆ ดังเช่นที่กล่าวมาจะสื่อนัยว่า ต้องพึ่งตนเองในทุกๆ เรื่อง ผู้อื่นไม่ว่าจะเป็นบิดามารดาหรืออาจารย์ แม้กระทั่งพระพุทธเจ้าก็ช่วยเหลือได้ในระดับหนึ่งเท่านั้น

3.8 การมีส่วนร่วมของรัฐ

ตามหลักฐานที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เราพบว่า พุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธสถาบันหรือระบบทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองการปกครองที่มีอยู่แล้ว แต่พยายามเสนอแนวทางที่สามารถปรับ

ใช้ได้กับสถาบันหรือระบบที่มีอยู่แล้ว ซึ่งตามแนวทางด้านเศรษฐกิจที่ปรากฏในพระสูตรต่างๆ มีอัครัญญสูตรและกฎทนต์สูตรเป็นต้นรัฐหรือระบบการปกครองที่มีอยู่แล้วก็ได้รับมอบหมายให้มีบทบาทหน้าที่ที่จะมาช่วยให้การดำเนินการทางเศรษฐกิจของประชาชนเป็นไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ในอัครัญญสูตร พระราชาหรือกษัตริย์เกิดขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหาการทะเลาะวิวาทจากการลักขโมยข้าวสาลีของประชาชนในสมัยต้นกับ พระราชามีหน้าที่จัดการเรื่องการแบ่งปันเขตนาข้าวสาลีให้เกิดความเป็นธรรมและควบคุมดูแลไม่ให้เกิดการลักขโมยเกิดขึ้นซึ่งส่งผลให้สังคมอยู่กันอย่างเป็นสุขเพราะไม่มีปัญหาทางเศรษฐกิจ (ที.ปา. 11/128-131/94-97)

ในกฎทนต์สูตร พระราชาได้รับการแนะนำไม่ให้ปราบปรามโจร ด้วยการประหาร จองจำปรับไหม ตำหนิโทษ หรือเนรเทศ เพราะการกระทำอย่างนี้ไม่ใช่การกำจัดโจรที่ถูกต้อง เพราะว่าโจรที่เหลืออกจากที่กำจัดไปแล้วจักมาเบียดเบียนบ้านเมืองของพระราชาในภายหลังได้ แต่การกำจัดโจรที่ถูกต้อง ต้องอาศัยวิธีการต่อไปนี้ คือ

- 1) ขอให้พระราชาพระราชทานพันธุ์พืชและอาหารให้แก่พลเมืองผู้ขะมักเขม้นในเกษตรกรรมและการเลี้ยงปศุสัตว์ในบ้านเมืองของพระองค์
- 2) ขอให้พระราชาพระราชทานต้นทุนให้แก่พลเมืองผู้ขะมักเขม้นในพาณิชยกรรมในบ้านเมืองของพระองค์
- 3) ขอให้พระราชาพระราชทานอาหารและเงินเดือนแก่ข้าราชการที่ยืนยันตั้งใจในบ้านเมืองของพระองค์

เมื่อทำได้เช่นนี้ พลเมืองเหล่านั้นจักชวนช่วยในหน้าที่การงานของตน ไม่พากันเบียดเบียนบ้านเมือง และจักมีกองพระราชทรัพย์อย่างยิ่งใหญ่ บ้านเมืองก็จะอยู่ร่มเย็น ไม่มีเลี่ยนหนาม ไม่มีการเบียดเบียน ประชาชนจะชื่นชมยินดีต่อกัน มีความสุขกับครอบครัว อยู่อย่างไม่ต้องปิดประตูบ้าน (ที.สี. 9/338/131-132)

กฎทนต์สูตรจึงแสดงวิธีการแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจด้วยการให้พระราชาหรือรัฐช่วยเหลือเรื่องต้นทุนให้ประชาชนสามารถนำไปประกอบอาชีพเลี้ยงตัวเองได้ และมีการส่งเสริมข้าราชการที่ยืนยันทำงานด้วยการป้อนบำเหน็จรางวัลอีกด้วย เมื่อประชาชนอยู่ดีกินดี ส่วยหรือภาษีที่เก็บเข้ารัฐก็จะมีมากขึ้น ทำให้เงินในคลังของรัฐมีมากตามไปด้วย เท่ากับต่างฝ่ายต่างทำประโยชน์หรือเกื้อกูลต่อกัน ผลที่ตามมาคือความสงบสุขของสังคมโดยรวม

นอกจากนั้น ยังปรากฏหน้าที่ประการหนึ่งในจักรวรรดิวัตรของจักรพรรดิว่าต้องพระราชทาน ทรัพย์แก่ผู้ไม่มีทรัพย์ (ที.ปา.11/84/62) ซึ่งสอดคล้องกับหน้าที่ของพระราชชา 10 อย่างที่เรียกว่า ทศพิธราชธรรมหรือราชธรรมอันได้แก่

ทาน ศีล การบริจาค ความซื่อตรง ความอ่อนโยน ความเพียร ความไม่โกรธ ความ ไม่เบียดเบียน ความอดทน ความไม่คลาดจกธรรม (ขุ.ชา. 28/176/112)

อรรถกถาอธิบายความหมายของทศพิธราชธรรมเหล่านี้ไว้ว่า

- 1) ทาน หมายถึงเจตนาให้วัตถุ ๑๐ ประการมีข้าวและน้ำเป็นต้น
- 2) ศีล หมายถึงศีล ๕ ศีล ๑๐
- 3) การบริจาค หมายถึงการบริจาคไทยธรรม
- 4) ความซื่อตรง หมายถึงความเป็นคนตรง
- 5) ความอ่อนโยน หมายถึงความเป็นคนอ่อนโยน
- 6) ความเพียร หมายถึงกรรมคือการรักษาอุโบสถ
- 7) ความไม่โกรธ หมายถึงความมีเมตตาเป็นเบื้องต้น
- 8) ความไม่เบียดเบียน หมายถึงความมีกรุณาเป็นเบื้องต้น
- 9) ความอดทน หมายถึงความอดกลั้น
- 10) ความไม่คลาดจกธรรม หมายถึงความไม่ขาดเคือง

(ขุ.ชา.อ. ๒๘/๑๗๖/๒๖๑)

ตามคำอธิบายนี้ หน้าที่ประการที่หนึ่งและที่สองมีนัยของการเสียสละเจื้อจกแก่ผู้อื่นจึง น่าจะหมายถึงการเจื้อจกประชาชนโดยเฉพาะผู้ยากไร้อนาถา ซึ่งพระธรรมปิฎกอธิบายไว้ต่าง ออกไปเล็กน้อยว่า ทานหมายถึงการสละทรัพย์สิ่งของ บำรุงเลี้ยง ช่วยเหลือประชาราษฎร์ และ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ ส่วนการบริจาคหมายถึงการเสียสละความสุขสำราญ เป็นต้น ตลอดจน ชีวิตของตน เพื่อประโยชน์สุขของประชาชน และความสงบสุขเรียบร้อยของบ้านเมือง (พระธรรม ปิฎก 2546, 240-241) ซึ่งแสดงว่า พระธรรมปิฎกต้องการให้ความหมายของทานและการบริจาค ต่างกันที่สิ่งทีให้หรือเสียสละ คือทานเป็นการเสียสละวัตถุสิ่งของ ส่วนบริจาคเป็นการเสียสละสิ่งอื่น มีความสุขสบายเป็นต้น อย่างไรก็ตาม เมื่อกล่าวอย่างง่าย ๆ หน้าที่ทั้งสองข้อสื่อนัยของการ ช่วยเหลือเจื้อจกประชาชนเหมือนกัน

นอกจากนั้น พระธรรมปิฎกยังตีความหน้าที่ข้อความไม่เบียดเบียนว่า หมายถึงการไม่บีบคั้น กดขี่ เช่น เก็บภาษีขูดรีด (พระธรรมปิฎก 2546, 241) ซึ่งแสดงว่า พระธรรมปิฎกเห็นว่า พุทธศาสนายอมรับการเก็บภาษีแบบไม่ขูดรีดด้วย

จากที่กล่าวมาแสดงว่า พุทธธรรมยอมรับวิธีการจัดสรรใหม่ (redistribution) หรือการกระจายรายได้ใหม่เพื่อช่วยให้สังคมในภาพรวมดำรงอยู่ได้ด้วย การเก็บภาษี เพื่อมาช่วยเหลือคนยากจนและคนชรา รวมทั้งส่งเสริมคนที่ทำดีหรือทำประโยชน์แก่บ้านเมือง ซึ่งเป็นวิธีการที่ใช้กันโดยทั่วไปในปัจจุบัน เพียงแต่การจัดสรรใหม่ในพุทธธรรมมีเป้าหมายทางด้านศีลธรรมและจิตวิญญาณอยู่ด้วย ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของไพรเออร์ที่เห็นว่า ถึงแม้จะมีการพูดถึงความยุติธรรมในการจัดสรร (distributive justice) น้อย แต่การจัดสรรรายได้ใหม่ผ่านหน่วยงานสาธารณะ หน่วยงานส่วนบุคคล หรือหน่วยงานด้านศาสนา ก็ได้รับการยอมรับอย่างชัดเจน เพื่อที่จะสนับสนุนการพัฒนาทางจิตวิญญาณของประชาชน รัฐมีเหตุผลที่จะดำเนินการต่างๆ เพื่อจัดทำให้ประชาชนทุกคนมีรายได้อย่างน้อยก็ขั้นต่ำสุด ในพุทธเศรษฐศาสตร์แรงจูงใจสำหรับการจัดสรรซ้ำจึงเป็นการกระจายธรรม ส่วนในเศรษฐศาสตร์ตะวันตกเป็นการเพิ่มความยุติธรรมด้านการจัดสรร (Pryor 1991, 18)

การช่วยเหลือประชาชนและการเก็บภาษีของพระราชาหรือรัฐยังปรากฏในคำสอนเรื่องยัญ 5 ประการที่พระราชาควรทำ คือ สัสสมะระ บุริสเมระ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ และนิรัคคพะ (อง.อญฐก. 23/1/195) ซึ่งในอรรถกถาอธิบายไว้ว่า ยัญทั้ง 5 นี้มีความหมายตรงกันข้ามกับมหายัญ 5 ประการของพราหมณ์ โดย 4 ยัญแรก (สัสสมะระ บุริสเมระ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ) หมายถึงหลักสงเคราะห์ที่ดีงามของพระราชา (ราชสังคหวัตถุ) จัดเป็นส่วนเหตุ ยัญที่ 5 (นิรัคคพะ) จัดเป็นส่วนผล ยัญทั้ง 5 นั้น มีความหมายดังนี้

- 1) สัสสมะระ หมายถึง ความฉลาดในการสงเคราะห์พลกนิกรด้วยการบำรุงพืชพันธุ์ ธัญญาหาร ส่งเสริมการเกษตร มีความหมายตรงกันข้ามกับอัสวเมระ(การฆ่าม้าบูชายัญ) ของพราหมณ์
- 2) บุริสเมระ หมายถึงความฉลาดในการบำรุงข้าราชการ รู้จักส่งเสริมคนดีมีความสามารถ มีความหมายตรงกันข้ามกับปุริสเมระ (การฆ่าคนบูชายัญ) ของพราหมณ์
- 3) สัมมาปาสะ หมายถึงความมีอริยาคัยดุจบ่วงคล้องใจประชาชนด้วยการส่งเสริมอาชีพ เช่น ให้คนกู้ยืมทุนไปสร้างตัวไม่เก็บภาษีเป็นเวลา 3 ปี เป็นต้น มีความหมายตรงกันข้ามกับสัมมาปาสะ (การทำบ่วงแล้วขว้างไม่ลอดบ่วง ไม่ตกที่ไหนทำพิธีบูชายัญที่นั่น)ของพราหมณ์
- 4) วาชเปยยะ หมายถึงความมีปิยวาจาเป็นที่ดูดีมีใจคน เช่น เรียกว่า ‘พ่อ’ ‘ลูก’
- 5) นิรัคคพะ หมายถึงบ้านเมืองสงบสุขปราศจากโจรผู้ร้าย ไม่ต้องระแวงภัย บ้านเรือนไม่ต้องลงกลอน เป็นผลที่เกิดจาก 4 ประการแรก มีความหมายตรงกันข้ามกับนิรัคคพะของพราหมณ์ซึ่งหมายถึงการฆ่าครบทุกอย่างบูชายัญไม่จำกัด

(อง.อญฐก.อ. 3/213)

ตามคำอธิบายของอรรถกถา ยัญประกาศที่สามคือสัมมาปาสะหมายถึงการไม่เก็บภาษีเป็นเวลา 3 ปี ซึ่งแสดงการยอมรับการเก็บภาษีของรัฐ ส่วนสัสสเมระและปฐสเมระหมายถึงการนำเงินภาษีที่ได้มานั้นไปสงเคราะห์ประชาชนและบำรุงข้าราชการและคนดีมีความสามารถที่ทำประโยชน์แก่บ้านเมือง และมีการใช้ยัญข้อวาชเปยยะอันหมายถึงความมีมนุษยสัมพันธ์กับประชาชนมาช่วยเสริมอีก เมื่อทำยัญ 4 ประการแรกได้แล้ว ยัญประกาศสุดท้ายคือการทำบ้านเมืองให้สงบสุขก็จะเกิดขึ้นตามมา

ดังนั้น ตามหลักพุทธธรรม รัฐหรือผู้ปกครองจึงมีบทบาทหน้าที่สำคัญในเรื่องเศรษฐกิจ โดยทำหน้าที่ในการจัดสรรรายได้หรือทรัพย์สินด้วยการเก็บภาษีแล้วนำมาแจกจ่ายคนจน ให้ทุนในการทำมาหากิน รวมทั้งจัดหาพืชพันธุ์หรือเครื่องมือที่จำเป็นต่อการประกอบอาชีพของประชาชน นอกจากนั้น ยังต้องคอยปกป้องดูแลให้เกิดความยุติธรรมและความสงบสุขในบ้านเมืองอีกด้วย ซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องอย่างยิ่งกับเรื่องเศรษฐกิจและสังคม

4. พุทธธรรมกับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง

เนื่องจากแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ภูมิพลอดุลยเดชเป็นแนวคิดทางเศรษฐกิจที่ได้รับความสนใจเป็นอย่างมาก อีกทั้งยังมีความใกล้เคียงกับพุทธศาสนาจนมีผู้เห็นว่าเป็นเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ ซึ่งในประเด็นนี้ผู้วิจัยเห็นว่าอย่างน้อยแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงน่าจะได้รับอิทธิพลจากพุทธธรรมไม่มากนักน้อยอย่างแน่นอน ดังนั้น จึงสมควรนำแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงมาอภิปรายโดยสังเขปเพื่อชี้ให้เห็นความคล้ายคลึงและช่วยแสดงให้เห็นว่า แนวคิดทางเศรษฐกิจของพุทธศาสนาเป็นอย่างไร และเมื่อแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงได้มีการนำไปใช้อย่างกว้างขวางในปัจจุบัน ดังจะเห็นได้จากการที่นักธุรกิจจำนวนมากยืนยันว่าตนเองได้ปฏิบัติตามหลักเศรษฐกิจพอเพียงและการที่เกษตรกรจำนวนมากได้นำทฤษฎีใหม่ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นทฤษฎีที่มาจากการประยุกต์ใช้แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงในด้านเกษตรกรรมไปใช้จนประสบความสำเร็จ จึงเป็นหลักฐานขึ้นสำคัญอีกประการหนึ่งที่ใช้พิสูจน์ว่า พุทธธรรมสามารถนำไปใช้ในการดำเนินการทางเศรษฐกิจในสังคมทุนนิยมซึ่งเป็นทุนนิยมแบบผสมได้จริง

ความหมายและลักษณะของเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงนี้มีผู้เข้าใจหรือตีความต่างกันไป ในที่นี้ จะขออธิบายตามความเข้าใจของผู้วิจัยดังนี้

“เศรษฐกิจพอเพียง” หมายถึงความสามารถที่จะพึ่งตนเองได้และรู้จักพอ รู้จักประมาณในเรื่องของเศรษฐกิจ ดังจะเห็นได้จากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงพระราชทานไว้ในโอกาสต่างๆ เช่น

“การจะเป็นเสือนั้นไม่สำคัญ สำคัญอยู่ที่เรามีเศรษฐกิจแบบพอมีพอกิน แบบพอมีพอกิน นั้นหมายความว่า อุ่มชูตัวเองได้ ให้มีพอเพียงกับตัวเอง” (พระราชดำรัสเนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา 4 ธันวาคม 2540)

พอมีพอกิน มีความหมายว่า มีกินมีอยู่ ไม่ฟุ่มเฟือยไม่หรูหราก็ได้ แต่ว่าพอ แม้บางอย่างอาจจะดูฟุ่มเฟือย แต่ถ้าทำให้มีความสุข ถ้าทำได้ก็สมควรที่จะทำ สมควรที่จะปฏิบัติ คือ คำว่าพอก็เพียงพอเพียงนี้ก็พอดังนั้นเอง คนเราถ้าพอในความต้องการก็มีความโลภน้อย เมื่อมีความโลภน้อยก็เบียดเบียนคนอื่นน้อย...ทำอะไรต้องพอเพียง หมายความว่า พอประมาณ ไม่สุดโต่ง ไม่โลภอย่างมาก คนเราก็อยู่เป็นสุข พอเพียงนี้อาจจะมีมาก มีของหรูหราบ้างก็ได้ แต่ว่าต้องไม่เบียดเบียนคนอื่น ต้องให้พอประมาณตามอัตภาพ พูดจาก็พอเพียง ทำอะไรก็พอเพียง ปฏิบัติตนก็พอเพียง (พระราชดำรัสเนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา 4 ธันวาคม 2541)

(คณะอนุกรรมการขับเคลื่อนเศรษฐกิจพอเพียง 2549, 92)

“Self-Sufficiency นั้น หมายความว่า ผลิตอะไรมีพอที่จะใช้ ไม่ต้องไปขอซื้อคนอื่น อยู่ได้ด้วยตนเอง (พึ่งตนเอง)” (พระราชดำรัสเนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา 4 ธันวาคม 2541) (คณะอนุกรรมการขับเคลื่อนเศรษฐกิจพอเพียง 2549, 95)

ตามพระราชดำรัสเหล่านี้ คำว่า “พอเพียง” นอกจากหมายถึงพอที่จะอยู่ได้ด้วยตนเอง ไม่ต้องพึ่งคนอื่นแล้ว ยังหมายถึง “รู้จักพอ” คือรู้จักยินดีเฉพาะในสิ่งที่ควรยินดีพอใจ ไม่อยากได้ของของผู้อื่นหรือโลภอยากได้มากเกินไปเกินความสามารถของตัวเอง ซึ่งตรงกับความหมายของ “สันโดษ” ของพุทธศาสนา และยังครอบคลุมถึง “รู้จักประมาณ” หรือมีความพอดี รู้ขอบเขตที่เหมาะสมของปริมาณของสิ่งที่ตนผลิตหรือบริโภคอยู่ ซึ่งตรงกับ “มัตตัญญูตา” ความเป็นผู้รู้จักประมาณของพุทธศาสนา อย่างไรก็ตาม คำว่า “พอเพียง” หรือ “พอมีพอกิน” ในที่นี้ไม่ได้มีความหมายแค่ว่า พออยู่ได้ ห้ามฟุ่มเฟือย แต่หมายความว่า ถ้ายังพอหรือสามารถอยู่ได้ หากสามารถมีของฟุ่มเฟือยได้ ก็ยังไม่ผิดหลักของเศรษฐกิจพอเพียง ดังนั้น เศรษฐกิจพอเพียงจึงประกอบไปด้วยแนวทางการปฏิบัติตนสำหรับการดำเนินชีวิตในสังคมและเศรษฐกิจโดยมีองค์ประกอบด้านคุณธรรมอยู่ด้วย

นอกจากนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังตรัสถึงคุณธรรม วิธีการ และคุณสมบัติอื่นๆ อีกหลายอย่างไว้ในวโรกาสต่างๆ กัน เช่น ขันติหรือความอดทน ความเพียร ความเมตตา สัมมาอาชีวะ ความรอบคอบ หน้าที่ หิริโอตตปปะ การช่วยกันคิดช่วยกันทำ ความร่วมมือ และความสามัคคี ซึ่งล้วนตรงกับคำสอนของพุทธศาสนาทั้งสิ้น

อย่างไรก็ตาม รายละเอียดที่ชัดเจนหรือเป็นระบบของแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงปรากฏชัดขึ้น เมื่อสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) โดยคณะกรรมการขับเคลื่อนเศรษฐกิจพอเพียงได้เชิญผู้ทรงคุณวุฒิจากสาขาต่างๆ มาร่วมกันกลั่นกรองพระราชดำรัสและสรุปสาระสำคัญของแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงไว้ว่า

เศรษฐกิจพอเพียงเป็นปรัชญาชี้แนวทางการดำรงอยู่และปฏิบัติตนของประชาชนในทุกระดับตั้งแต่ระดับครอบครัว ระดับชุมชน จนถึงระดับรัฐ ทั้งในการพัฒนาและบริหารประเทศให้ดำเนินไปในทางสายกลาง โดยเฉพาะการพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อให้ก้าวทันต่อโลกยุคโลกาภิวัตน์ ความพอเพียง หมายถึง ความพอประมาณ ความมีเหตุผลรวมถึงความจำเป็นที่จะต้องมีระบบภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีพอสมควรต่อการมีผลกระทบใดๆ อันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทั้งภายนอกและภายใน ทั้งนี้ จะต้องอาศัยความรอบรู้ ความรอบคอบ และความระมัดระวังอย่างยิ่ง ในการนำวิชาการต่างๆ มาใช้ในการวางแผน และการดำเนินการทุกขั้นตอน และขณะเดียวกันจะต้องเสริมพื้นฐานจิตใจของคนในชาติ โดยเฉพาะเจ้าหน้าที่ของรัฐ นักทฤษฎี และนักธุรกิจในทุกระดับ ให้มีสำนึกในคุณธรรม ความซื่อสัตย์สุจริต และให้มีความรอบรู้ที่เหมาะสม ดำเนินชีวิตด้วยความอดทน ความเพียร มีสติปัญญาและความรอบคอบ เพื่อให้สมดุลและพร้อมต่อการรองรับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและกว้างขวางทั้งด้านวัตถุ สังคม สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรมจากโลกภายนอกได้เป็นอย่างดี

(คณะกรรมการขับเคลื่อนเศรษฐกิจพอเพียง 2549)

จากลักษณะสำคัญของเศรษฐกิจพอเพียงที่สรุปมาได้นี้เอง ได้มีการสรุปย่อยออกมาอีกว่า องค์ประกอบสำคัญของเศรษฐกิจพอเพียงมี 3 อย่างคือ ความพอประมาณ ความมีเหตุผล และการมีภูมิคุ้มกัน โดยมีเงื่อนไขประกอบอีก 2 อย่างคือ การมีความรู้และการมีคุณธรรม ซึ่งมีความหมายตามแนวพระราชดำรัสดังนี้

- 1) **ความพอประมาณ** หมายถึงความพอดีที่ไม่น้อยเกินไปไม่มากเกินไปโดยไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น เช่น ความพอประมาณในการผลิตและการบริโภค
- 2) **ความมีเหตุผล** หมายถึงการตัดสินใจโดยพิจารณาถึงความเป็นเหตุและผล จะทำสิ่งใดต้องพิจารณาถึงเหตุที่เกี่ยวข้องรวมทั้งคำนึงถึงผลที่อาจเกิดขึ้นอย่างรอบคอบ
- 3) **การมีภูมิคุ้มกันที่ดีในตัว** หมายถึงการเตรียมการพร้อมเพื่อรับผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นได้ เช่น การไม่กู้เงินโดยไม่จำเป็น และการไม่ทำอะไรที่มีความเสี่ยง
- 4) **การมีความรู้** หรือความรอบรู้ หมายถึงการมีความรู้ทางวิชาการหรือมีข้อมูลเกี่ยวกับสิ่งที่ตนเองดำเนินการอยู่เป็นอย่างดี

5) **มีคุณธรรม** หมายถึงมีการตระหนักในด้านคุณธรรม และมีคุณธรรมต่างๆ เช่นความซื่อสัตย์

องค์ประกอบหรือหลักการ 3 อย่าง และเงื่อนไข 2 อย่างนี้จึงกินความกว้างครอบคลุม

องค์ประกอบหรือลักษณะต่างๆ ที่ปรากฏในแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง

อย่างไรก็ตาม ถ้าเราดูจากรายละเอียดของสาระสำคัญของเศรษฐกิจพอเพียงข้างบนนั้น ก็
จะพบว่า มีคุณธรรมหรือองค์ประกอบหลายอย่างนอกเหนือจากที่สรุปออกมา เช่น ความรอบคอบ
สติปัญญา ความอดทน และความเพียร ซึ่งลักษณะต่างๆ เหล่านี้ล้วนสอดคล้องหรือเทียบได้กับ
พุทธธรรมหรือคำสอนของพุทธศาสนาทั้งสิ้น กล่าวคือ

ความพอประมาณเทียบได้กับมัชฌิมาปฏิปทา สมชีวิตา สันโดษและมัตตัญญูตา

ความมีเหตุผลเทียบได้กับโยนิโสมนสิการ สัมมาทิฐิ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ

การมีภูมิคุ้มกันเทียบได้กับอัปปมาทะ (ความไม่ประมาท) สัมมาสติ และหลักการพึ่งตนเอง

ความรู้หรือความรอบรู้เทียบได้กับโยนิโสมนสิการ ความเป็นพหูสูตและปัญญา

ความรอบคอบเทียบได้กับอัปปมาทะ สติ และสัมปชัญญะ

ความซื่อสัตย์เทียบได้กับสัจจะและศีลห้าข้ออทินนาทานและมุสาวาท

ความอดทนเทียบได้กับขันติ

ความเพียรเทียบได้กับวิริยะหรือปธาน

ยิ่งไปกว่านั้น หากเราวิเคราะห์พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับ

แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงให้ละเอียดมากขึ้น เราก็จะพบหลักธรรมทางพุทธศาสนาอีกหลายอย่าง

เช่น อหิงสา (ความไม่เบียดเบียน) และสัมมาอาชีวะ (ความเลี้ยงชีพชอบ)

ฉะนั้น จึงอาจสรุปได้ว่า แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงประกอบด้วยแนวปฏิบัติทั่วไปสำหรับการ

ดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจและแนวปฏิบัติด้านจริยธรรมสำหรับการดำเนินชีวิตทางด้านเศรษฐกิจ

และสังคม โดยสอดคล้องกับพุทธธรรมว่าด้วยเรื่องเศรษฐกิจของพุทธศาสนา เมื่อเป็นเช่นนี้ พุทธ

ธรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเศรษฐกิจจึงสามารถนำมาใช้ได้ในลักษณะเดียวกับแนวคิดเศรษฐกิจ

พอเพียง

5. สรุป

กล่าวโดยสรุป ตามหลักการและวิธีการทางด้านเศรษฐกิจของพุทธธรรม การดำเนินการทาง

เศรษฐกิจหรือการทำกิจกรรมต่างๆ ทั้งด้านการผลิต การบริโภค และการตลาดหรือการกระจาย ต้อง

ดำเนินไปในลักษณะ “สายกลาง” ที่ให้ความสำคัญทั้งแก่วัตถุและจิตใจ อีกทั้งไม่ทำอะไรสุดโต่งเกิน

ความเหมาะสม เน้นความพอดีและพอเพียงเพื่อความยั่งยืนของเศรษฐกิจโดยต้องใช้องค์ธรรมหรือ

คุณสมบัติและข้อปฏิบัติหลายประการมีปัญญาและความรอบคอบเป็นต้นเป็นเครื่องมือ ซึ่งจาก

ลักษณะดังกล่าวนี้ทำให้พุทธเศรษฐศาสตร์มีลักษณะ “บูรณาการ” ที่นำหลักการและวิธีการที่เกี่ยวข้องกับวัตถุและจิตใจมาประสานทำงานร่วมกัน ทั้งนี้โดยอาศัยการ “ปรับ” ใช้หลักการและวิธีการต่างๆ ให้เข้ากับสถานการณ์หรือยุคสมัย หรือใช้แนวทางที่เข้ากันได้กับระบบหรือสถาบันทางเศรษฐกิจและสังคมที่มีอยู่ในแต่ละที่แต่ละเวลา ไม่ได้หักล้างหรือปฏิเสธระบบเดิมที่มีอยู่แล้วอย่างสิ้นเชิงแต่มีลักษณะ “ปฏิรูป” มากกว่า เช่น การประนีประนอมระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเสรีกับรัฐนิยมอย่างระบบคอมมิวนิสต์ โดยให้ใช้ความร่วมมือระหว่างภาครัฐและภาคเอกชนมากกว่าการแข่งขันหรือควบคุมบังคับ และให้ปรับเปลี่ยนเป้าหมายและแรงกระตุ้นจากกำไร รายได้ หรือผลผลิตทางกายภาพมาเป็นคุณภาพชีวิต คุณค่าทางจิตวิญญาณ และความสุขของทุกคนในสังคม